

ЕТНІЧНІ ТА РЕГІОНАЛЬНІ РЕЛІГІЇ

4.1. ОСОБЛИВОСТІ ЕТНІЧНИХ ТА РЕГІОНАЛЬНИХ РЕЛІГІЙ

Тотемізм, табу, магія, фетишизм, анімізм, про які йшлося у попередньому розділі, існували в первісному, докласовому суспільстві. Зміна історичних умов життя людей призводить до зміни форм релігії. Перехід від первісності до цивілізації викликав перетворення не тільки в соціально-економічній і політичній сферах, а й у сфері духовній. Люди не тільки навчилися будувати міста й іригаційні канали, приручили тварин і винайшли писемність — разом з цим з'явилися приватна власність, соціальна нерівність, писане право, армія й інші державні інститути. Виникли нові, досконаліші форми релігії, що відповідали різко зрослому рівню матеріальної і духовної культури. Так, на зміну первісним формам релігії приходять *регіональні та етнічні релігії*. Їх ще прийнято називати *національно-державними релігіями*. Основний напрямок еволюції релігійних вірувань і обрядів полягав в заміні залежності кожної окремої людини від стихійних сил природи, звичаїв і обрядів своєї громади, залежністю від пануючих у тій або іншій державі соціальних сил — типів соціального устрою, влади й релігії, що цю владу освячувала.

До числа етнічних і регіональних релігій відносять і ті релігії, які можна позначити як давні — давньоєгипетську, давньогрецьку, давньоримську, давньовавілонську, і релігії, що також з'явилися багато сторіч і навіть тисячоріч тому, однак зберігаються в багатьох країнах світу й у наш час — індуїзм (Індія), конфуціанство й даосизм (Китай), синтоїзм (Японія), зороастризм (Іран), іудаїзм (релігія єврейського народу).

Визначальну рису етнічних і регіональних релігій видно з самої назви: приналежність до цих релігій визначається приналежністю до того чи іншого народу або держави і навпаки — сповідання тієї або іншої національної релігії зараховує людину до того чи іншого народу або держави.

Іншими особливостями етнічних і регіональних релігій є:

1. *Виникнення стійкої ідеї Бога або богів.*

2. *Політеїзм* (грецьк. πολυ — багато, θεος — бог) — багатобожжя.

Ідея Бога й віра в багатьох богів виростає з розвинутого анімізму, або полідемонізму. На відміну від демона, Бог — всемогутній, перебуває поза світом або недоступний для спілкування людей у світі, а головне — персоніфікований, має особисте ім'я, тоді як у більшості випадків назви духів не мали однини (давньоримські пенати). Важливою особливістю образів богів є також надання їм функції Творіння, тоді як духи на стадії полідемонізму вважалися лише «господарями» річок, гір, каміння...

Цей перехід пов'язується з процесами розпаду первісного суспільства, що починає все більш швидкими темпами відбуватися в багатьох народів за кілька тисяч років до нашої ери. Мова йде, з одного боку, про процеси соціального розшарування, а з другого — про виділення людиною себе з родового колективу й у господарському, і в соціальному, і в духовному сенсі.

Якщо спочатку духи поділяються за місцем проживання і за відношенням до людини, то пізніше вони починають встановлювати стосунки панування і підпорядкування і стосовно один одного. Поволі серед безлічі богів виділяється невелика група богів, а серед них — головний, верховний бог. Верховному богу поклоняються як царю богів і людей, джерелу й охоронцю законів. Інші «головні» боги вважаються його помічниками, що відповідають за ту або іншу сторону як земного, так і неземного життя. Така божественна ієрархія немов копіює, повторює соціальну нерівність, що встановлюється на землі.

3. *Формування уявлень про потойбічний світ і загробну віддаку.*

Якщо в первісних віруваннях, нагадаємо, потойбічне життя сприймається як просте продовження земного життя, то етнічні та регіональні релігії встановлюють пряму залежність між поведінкою людини в земному житті та її посмертної долі. Це вчення визнає винагороду для одних (праведників) і покарання для інших (грішників). Показова з цього погляду так звана «негативна сповідь», що згідно з 125 главою давньоєгипетської «Книги мертвих» повинна вимовляти

людина перед судом грізних божеств, перш ніж розраховувати на пристойну долю у світі іншому:

«Я не кривдив людей; я не був жорстоким до тварин; я не чинив гріхів в Місці Істини; я не намагався дізнатися те, чого ще не стало; я не був байдужий, бачачи зло;... я не ганив богів; я не віднімав [нічого] у бідняка; я не порушував божественного табу; я не шкодив служителя в очах його господаря; я не труїв; я не примушував [нікого] ридати; я не вбивав; я не наказував вбивати; я нікому не заподіював страждання; я не зменшував харчові прибутки храму; я не псував хліба для богів; я не крав печива [піднесеного] для вмерлих; я не був мужеложником; я не вдавався до перелюбу в святилищі мого міського бога; я не збільшував і не зменшував ніякої міри; я не змінював [площі] арури [точно дотримував міру площі при вимірюванні землі. — Авт.]; я не обманював і на пів-арури; я не збільшував вагів; я не ошукував на вазі; я не віднімав молока від вуст немовлят; я не позбавляв дрібну худобу пасовища; я не ловив птахів [призначених] богам; я не вудив їхню рибу; я не встановлював заслонів для [відведення] води; я не гасив вогню, що горить [на вівтарі]; я не порушував м'ясний піст; я не затримував худобу, ...я не затримував виходу бога [з храму]»¹.

Як бачимо, ця «негативна сповідь» містила одночасно і моральний кодекс, і релігійні обов'язки, і правові розпорядження.

Зрозуміло, що віра в потойбічне життя, можливо, як жодне інше релігійне вірування, збагатила в матеріальному плані відповідні релігійні організації. Проте не можна недооцінювати значення цього вчення й для духовного самовдосконалення людства. Вірування в просте продовження життя в іншому світі приводило до численних ритуальних жертвопринесень, найчастіше жінок і дітей, знищенню великих матеріальних цінностей, якими супроводжували померлих. Воно заохочувало людей ризикувати життям на війні, виправдовувало звичай відправляти на «той світ» хворих і людей похилого віку, спонукало до самогубства, якщо земне життя ставало нестерпним. Вчення про загробну віддяку, навпаки, налаштовувало людей на добродесне життя, утримувало від порушення моральних і законодавчих норм, додавало їхньому життю (особливо це стосувалося пригноблених і знедолених шарів населення) певного сенсу.

4. Спеціалізація культової діяльності, що виявляється:

- у появі постійних культових споруд (Єрусалимський храм, монументальні давньоєгипетські комплекси в Карнаку і Луксорі, храм

¹ Цит. за Коростовцев М. Религия Древнего Египта.— М., 1976.— С. 227.

на честь грецької богині Артеміди в Ефесі, визнаний одним із семи див античного світу, «Вавилонська вежа» — культова споруда в давньому Вавилоні);

- у встановленні релігійного ритуалу, тобто системи молитов, обрядів, культових дій та церемоній. Головною обрядово-культовою дією на етапі етнічних і регіональних релігій слід вважати жертвопринесення, що поділялися на криваві (тварини, люди) і безкровні (овочі, фрукти, квіти, ароматичні речовини, одяг та інші речі);

- у виділенні виконавців і організаторів релігійних дій в окрему соціальну групу жерців, місце в якій найчастіше передається в спадщину.

У цілому ритуально-обрядові дії, релігійні заборони і розпорядження в етнічних і регіональних релігіях значно важливіші за морально-етичний елемент. Відбувається це щонайменше з двох основних причин. По-перше, ці релігії виникають на досить ранніх етапах культурного розвитку народів, тому визначені до дріб'язків правила для них більш зрозумілі і доступні для виконання, ніж занурення в ті роздуми, що неодмінно викликає необхідність пристосовувати кожну етичну заповідь до конкретної життєвої ситуації (чи можна вбити в ім'я високої мети, сказати на суді неправду, щоб допомогти невинному уникнути страти, вкрасти для лікування хворої дитини, зрадити дружині з храмовою повією?). По-друге, переважна більшість ранніх етнічних і регіональних релігій була виплодом цивілізацій Сходу, що здавна підкоряли людину державі, а не вбачали в державі установу, створену людьми для поліпшення умов власного життя. Тому людина з дитинства привчалася до принципу: «Роби, як усі», «Роби, як робили твої діди і прадіди з волі богів і долі» і ставала цілком передбачуваною у своїй поведінці та контрольованою державною владою.

Значимо також, що культова практика етнічних і регіональних релігій поділяється на публічну та домашню. *Домашній культ* регулярно відправляється у родинному колі й крім щоденних відправ включає численні обряди життєвого циклу, якими супроводжується життя людини від народження до смерті, а також ворожіння й застосування магічних вправ. *Публічний культ*, як правило, представлений богослужіннями у великих храмових комплексах, урочистими церемоніями, ходами, святами, іграми, які відправляються у чітко визначений термін або у разі надзвичайних обставин. Крім того, деякі домашні обряди (наприклад, похорон чи повноліття) можуть відзнача-

тися якомога ширше, як значуща подія в житті всієї етнічно-релігійної спільноти.

Релігійна організація в етнічних і регіональних релігіях досить складна й складається з великої кількості взаємопов'язаних релігійних осередків — родинного, територіального, соціального (професійного), до яких віруючих одночасно залучений. Усі ці чарунки розглядаються як невід'ємна частина загально-державної чи загальноетнічної спільноти, хоча сформованої єдиної централізованої релігійної організації ще було.

4.2. ІУДАЇЗМ: ІСТОРІЯ, ВІРОВЧЕННЯ, КУЛЬТ

*Зірка Давида
та сувій Тори*

Іудаїзм — релігійна система єврейського народу, що виникла на межі II—I тисячоріч до н.е. у Палестині. Термін «іудаїзм» походить від назви найчисленнішого з 12 єврейських племен — «дванадцяти колін Ізраїлевих». Вихідці з цього племені заснували царську династію в давньому Ізраїльсько-Іудейському царстві.

Чисельність іудеїв у світі на сьогодні становить приблизно 17 млн чоловік у 80 державах. 95% від цієї кількості живе у 9 країнах — у США (до 6 млн), Ізраїлю (до 5 млн), країнах СНД (зокрема, в Україні — кількості тисяч), Німеччині, Канаді, Аргентині, Бразилії, Великобританії, Південній Африці, Франції. Принагідно відзначимо, що питома вага іудеїв у кількісному відношенні до загальної чисельності населення Землі за XX ст. зменшилася на 2,5 рази. Це падіння пояснюється, по-перше, знищенням майже половини євреїв у роки Другої світової війни, по-друге, прискороною асиміляцією євреїв до релігії і культури країн проживання, по-третє, низьким рівнем народжуваності, взагалі властивим в останні десятиліття розвинутих націям.

Іудаїзм — одна з найдавніших релігій на землі, що збереглась до нашого часу. В його історії можна виділити декілька періодів:

«**Дохрамовий період**» — до початку II тисячоліття до н.е. У цей час кочові племена, що належали до семітської мовної сім'ї¹ і сповідува-

¹ Семітські народи, тобто групи споріднених націй, що включають арабів, євреїв, фінікійців, арамеїв, вавілонян і асирійців, які з давніх часів заселяли величезну територію від Середземноморського узбережжя до півніжжя гір Ірану і Вірменії.— Авт.

ли багатобожжя, через Єгипет поступово завоювали і заселили Ханаан (пізніше — Палестина). Це була порівняно невелика територія уздовж Середземноморського узбережжя (230 км у довжину, 80 км у ширину). Завдяки наявності водних ресурсів (річка Йордан, т.зв. Мертве море), вона була більш родючою, ніж інші пустельні і напівпустельні землі цього регіону. Тому, за переказами, Бог обіцяв її вірному Аврааму та його нащадкам (Бут. 12:1; 13:15; 15:18—21), а тому її називали «Земля Обітована». Тут здавна існувала розвинута землеробська й міська культура, створена спорідненими з семітами народами. Після розселення євреїв на території Палестини там виникла їхня власна держава — Ізрайльсько-Іудейське царство.

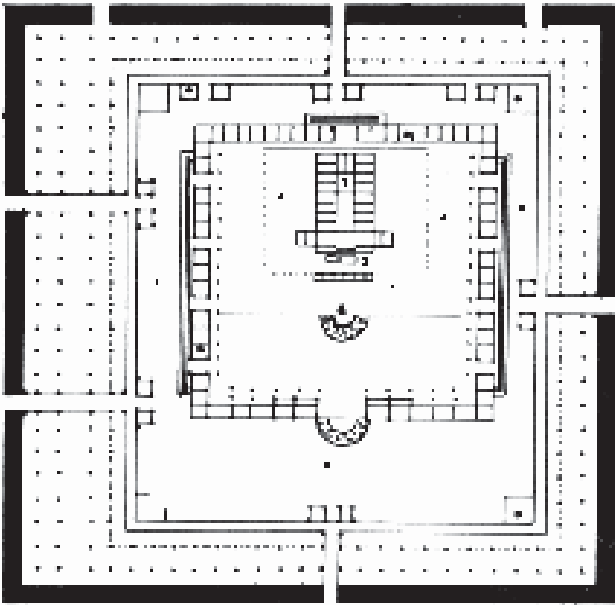
Ці процеси супроводжувалися ускладненням форм релігійної організації. Давні євреї поклонялися багатьом богам: серед них — головний бог Саваоф, бог війни в осілих ханаанян — Ягве, божества, запозичені в сусідніх цивілізацій (Вавилонія, Фінікія, Карфаген), — Ваал, Астарта, що вважалися божествами землі і родючості.

Період «першого храму» тривав до кінця VII ст. до н.е. (621 р. до н.е.). Для поклоніння богу Ягве в Єрусалимі ізрайльсько-іудейський цар Соломон (Шломо) збудував відомий в усьому давньому світі Єрусалимський храм (945 р. до н.е.). У будівництві цієї споруди з каменю і ліванського кедра брало участь не менше 150 тис. чоловік під недремним оком 3300 царських чиновників (3 Цар., 2 Пар.). Будинок власне храму мав досить скромні на ті часи розміри: 30 м у довжину, 10 м у ширину і 15 м у висоту. Перед будинком храму знаходився притвор 10 м завширшки й 5 м завдовжки. На внутрішнє оздоблення та храмове начиння пішло кілька тонн золота. У «Святому Святих» храму під охороною двох п'ятиметрової висоти херувимів зберігався ковчег зі скрижалями Заповіту. У головному залі знаходилися десять величезних семисвічників, жертovníк і стіл для хлібних дарів. Жертovníк перед Святим Святих по боках був прикрашений рогами (Вих. 30:1—6). Той, кому пощастило за них схопитися, міг розраховувати на притулок у храмі. Звичайно, цей жертovníк служив для воскуріння *фіміаму* — складної суміші з кількох ароматичних речовин (Вих. 30:34—38). У внутрішньому храмовому дворі (100 x 50 м) розміщувалися головний жертovníк п'ятиметрової висоти, де відбувалися основні жертвопринесення, і величезна мідна чаша для ритуального обмивання жертovníх тварин.

Навколо Бога Ягве і присвяченого йому храму зосереджувалося не тільки релігійно-культове життя, а й уся система соціальних і моральних норм поведінки в давньоєврейському суспільстві. Одночас-

но продовжувало існувати поклоніння й іншим богам. Тільки через досить тривалий час усі інші культури були заборонені, і культ бога Ягве залишився єдиною релігією Ізраїлю (близько 621 р. до н.е.).

Період «вавилонського полону» охоплює VI ст. до н.е. На початку VI ст. до н.е. (587/586 р. до н.е.) країна була захоплена грізним сусідом — вавилонським царем Навуходоносором II. Храм був зруйнований, а більшість іудеїв захоплена в полон. Під час вавилонського полону іудаїзм став ідейною основою боротьби євреїв за відновлення власної державності, що набрала форми руху за повернення на землю предків.

План Єрусалимського храму часів Ірода Великого:

- 1. Святе Святих — внутрішнє святилище, де зберігалися Скрижалі Завіту.*
- 2. Жертовник всепалення, де здійснювалися основні жертвопринесення.*
- 3. Двір священиків — тільки для священнослужителів.*
- 4. Двір ізраїльтян — тільки для іудеїв.*
- 5. Двір жінок.*
- 6. Двір язичників. Тут продавалися тварини для жертвопринесень, мінялися гроші для пожертв на Храм. Сюди пускали й неєвреїв.*

Період «другого храму» — з кінця VI ст. до н.е. (538 р.) до 70 р. н. е. Євреям дозволили повернутися на батьківщину і відбудувати храм (освячений у 515 р. до н.е.). Коли це їм удалося, вони перетворилися на замкнуту іудейську храмову громаду, що забороняла своїм членам спілкування з представниками будь-якого народу не з «коліна Авраамова» — до них не можна було навіть входити в дім, не кажучи вже про те, щоб брати шлюб. Сама ж Палестина, де також проживали близькі до євреїв групи населення, вважалася віддаленою провінцією спочатку Перської імперії, а потім і тих держав, що виникли після її завоювання Олександром Македонським. Тільки в середині II ст. до н.е. Земля Обітована ненадовго відновила свою незалежність, однак уже в 63 р. до н.е. вона була завойована видатним римським полководцем Гнеєм Помпеем і потрапила в залежність від Риму. Протягом усього цього періоду Єрусалимський храм постійно відновлювався і розширювався. Справжньої пишноти він досяг після реконструкції іудейським царем Іродом Великим на межі старої та нової ер. Загальна площа Храму із зовнішніми дворами сягнула 14,5 га — в 1,5 разі більше за розміри площі Свободи у Харкові, яка вважається чи не найбільшою в Європі.

Макет Єрусалимського храму часів Ірода Великого

Два невдалих повстання проти римлян — 66—70 р. (Велике повстання в євреїв, у римлян — Іудейська війна), повстання 132—136 р. Бар-Кохби («Сина Зорі») — призвели до того, що Ізраїль остаточно втратив свою незалежність, храм було дощенту спалено, загинуло не менш 1 млн євреїв (п'ята чи четверта частина від їхньої загальної кількості). Ці події одержали назву Великої Катастрофи і страшнішим за неї в історії єврейського народу був тільки Голокост (масове винищування євреїв) у роки Другої світової війни, коли загинуло 5,5—6 млн чоловік — 60% тодішнього єврейського населення Європи.

П'ятий період — з I—II ст. н.е. до 1948 р. — період діаспори. У цей період євреї розселилися по всьому світі, зберігаючи почуття духовної єдності (*діаспора*), більшість населення Ізраїлю і Палестини складала неєвреї, а з усього єврейського народу на рідній землі постійно жила навряд чи чверть. Особливо багато євреїв оселилося в Іспанії, пізніше — у Німеччині і країнах Арабського халіфату.

У період діаспори в Середні віки в Західній Європі виникла *Каббала*, що єврейською означає «прийняття», або «традиція». Головний каббалістичний твір — *Зогар* (Сяйво) — з'явився в XIII ст. Сутність цього й інших каббалістичних творів полягала в уявленні про Бога як про безконечну істоту, позбавлену будь-яких атрибутів. Наблизитися до пізнання Бога людина може через таємне значення імен, літер, що складають імена, та чисел, що відповідають цим літерам (у давньоєврейській писемності не було цифр для позначення чисел, числа позначалися літерами абетки). Тому каббалісти займалися комбінуванням чисел, магічних формул тощо.

Віровчення й основи культу іудаїзму викладені у власному **Священному Писанні**. Самі євреї називають своє Священне Писання *Танах* (ТаНаХ, скорочення назв усіх його частин). Воно складається за єврейським каноном з 22 або 24 (за кількістю літер давньоєврейської абетки) і поділяється на три частини:

1. *Закон* — «П'ятикнижжя Мойсея», або Тора (давньоєвр. Учення). Авторство цієї частини Старого Заповіту приписується пророку Мойсею, який вивів іудеїв з Єгипту в Землю Обітовану — Палестину. У ній розповідається про історію євреїв від створення світу і наводиться зведення догм, правил і ритуалів культу Ягве, в тому числі 10 заповідей, що пізніше стануть основою християнської моралі.

2. *Пророки* (Невіїм), містять у собі пророчі книги, що описують видіння пророків, яким періодично відкривав свою волю Ягве.

3. *Писання* (Кетувім), до яких увійшли як історичні, так і поетичні твори, призначені для публічного читання під час великих ре-

лігійних свят. Найбільш відомий серед них збірник релігійних піснеспівів — Псалтир.

Читання Танаха — основа сучасного богослужіння у молитовних будинках — синагогах. Кілька разів на тиждень читаються уривки з Тори. По суботах читають додатково й уривки з пророчих книг. Писання фігурують у громадських читаннях кількох святкових днів року, що безпосередньо стосуються їхнього змісту.

Згодом Танах з деякими змінами і уточненнями був визнаний християнством Старим Заповітом — першою частиною Священного Писання — *Біблії* (грецьк. книги, назва походить від міста Біблійон у Сирії, відомого виробництвом пергаменту, матеріалу для писання).

Перші записи Старого Заповіту були зроблені не раніше VII—VI ст. до н.е., нова редакція належить приблизно до середини V ст. (близько 444 р. до н.е.). У III ст. до н.е. було здійснено переклад Старого Заповіту грецькою мовою, який християнство взяло за основу. Канонічний, офіційний для євреїв варіант Танаху, — так звана масоретська Біблія (давньоєвр. масора — традиція) — був схвалений Радою вищого єврейського духовництва (Синедріоном) у 70-х рр. I ст. н.е., а остаточно був уніфікований в VII—IX ст. в єврейській діаспорі. Найдавніші відомі науці уривки тексту Біблії належать до початку II ст. до н.е.

Між III і V ст. н.е. було створено **Талмуд** (давньоєвр. вивчення) — заснований на біблійному віровченні багатотомний релігійно-філософський, моральний, побутовий, законодавчий і судовий кодекс. Біблія й Талмуд співвідносяться як Священне Писання і Священне Передання. Структурно Талмуд виглядає для нас досить незвично. На кожній сторінці спочатку цитується припис *Мішни*, витлумачення давніми мудрецами змісту Священного Писання, потім передається подальша дискусія з приводу того чи іншого питання — *Гемара* («завершення», «закінчення»). Мішна й Гемара, разом узяті, розпадаються у свою чергу на *Галаху* (зведення законів і ритуальних правил) і *Агаду* (легенди, притчі, юридичні казуси тощо). У VI—X ст. до Талмуду були додані ще різні коментарі — *Мідраші*. Незважаючи на заплутаний зміст і великі розміри (одна тільки Мішна нараховує 63 трактати, 524 розділи, 4 тис. суджень 150 найшанованіших рабинів), Талмуд старанно вивчають в духовних навчальних закладах, адже він є основою основ повсякденного життя релігійного єврея.

Перейдемо до розгляду **віровчення іудаїзму**. Відповідно до біблійної оповіді Бог Ягве, побачивши страждання євреїв в «єгипетському полоні», допоміг пророку Мойсею зібрати їх та вивести в Землю Обіто-

вану. Бог запропонував народам Ізраїлю укласти союз — *Заповіт* (Вих. 19:5—6). Цей Заповіт містить два положення, що є центральними в релігійно-культурній системі іудаїзму:

1. Бог Ягве — не просто один з богів, а єдиний Бог, творець і володар усього, що відбувається в природі, суспільстві і долі кожної людини. Така релігія одного Бога — *монотеїзм* — остання, вища стадія в розвитку релігійних уявлень, починаючи з найдавніших тотемістичних, фетишистських і магічних культів. Євреї стали першим на Землі народом, що досяг цієї стадії (доти відома тільки невдала релігійна реформа єгипетського фараона Ехнатона в середині II тис. до н.е.).

2. Єврейський народ є богообраним народом — *месією*. Він перебуватиме під особливим заступництвом Бога доти, доки буде поклонятися йому і свято дотримуватись даних Богом законів. Мета Бога — установлення на землі царства спокою, справедливості і загального благоденства, що утвердиться на Землі з приходом Спасителя — Сина Божого. Саме тоді весь світ визнає владу Бога Ягве і Єрусалим стане його духовним центром (Іс. 60:14—16).

Основний зміст законів, дотримання яких вимагає Заповіт, складає *Декалог*, або в перекладі з грецької 10 заповідей. Біблія говорить, що ці заповіді Бог відкрив євреям вустами Мойсея на горі Синай близько 1250 р. до н.е. і заніс їх у дві кам'яні скрижалі (Вих. 20:2—17; Повт. 5:6—21). Ось ці заповіді: 1) вшановувати єдиного Бога; 2) не створювати собі кумира — об'єкт марного поклоніння; 3) не згадувати імені Бога без необхідності; 4) шанувати день суботній; 5) поважати батьків; 6) не убивати; 7) не чинити перелюбу; 8) не красти; 9) не лжесвідчити; 10) не бажати нічого від ближнього свого (див. текст 4.2).

Якщо перша заповідь установлювала монотеїзм, то друга, напевно, була спрямована на те, щоб викоринити залишки політеїстичних вірувань, поширених ще з дохрамових часів. Через те, що третя заповідь забороняла вимовляти ім'я Бога вголос, євреї називали Бога *Адонай* (Мій Господь). При складанні канонічного списку Танаху до приголосних в імені Бога Ягве (у давніх євреїв не було літер для позначення голосних) додали голосні від «Адонай», у результаті чого вийшов *Єгова*. Четверта заповідь вимагала встановлення регулярно культу на честь єдиного Бога й засвідчувала таку особливість етнічних і регіональних релігій, як спеціалізація культурної діяльності, її виділення в самостійну сферу людського життя. Шанування батьків, якого вимагала від віруючих п'ята заповідь, пояснюється патріар-

хальним устроєм життя давніх євреїв, коли батько був главою великої родини з кількох поколінь і мав над усіма її членами безмежну владу, аж до права карати смертю. Такий устрій зберігався не тільки в євреїв, але також у багатьох сучасних їм народів, наприклад, римлян, аж до рубежу старої і нової ер. Шоста і восьма заповіді мають характер фундаментальних норм загальнолюдської моралі. А от сьому заповідь, що забороняє подружню зраду, деякі дослідники також пояснюють необхідністю боротьби з пережитками політеїстичного минулого єврейського народу. Явище храмової проституції було дуже поширеним засобом вшановування східних божеств родючості і зберігалось у всій своїй привабливості для простих віруючих у сусідніх державах, особливо Вавилонії і Карфагені. Дев'яту заповідь можна пояснити особливостями світосприйняття тодішньої людини, яка ще не відмовилася від первісного магічного уявлення про світ з наївною вірою в реальність не тільки безпосередніх людських дій, але також і слів. Крім того, не останню роль тут, можливо, відіграли й особливості тодішнього судочинства. Воно будувалося не стільки на кропіткому розслідуванні всіх обставин справи, збиранні незаперечних речових доказів і результатах різноманітних експертиз, скільки на допиті свідків і клятвеному підтвердженні своїх свідчень позивачами і відповідачами. Десята заповідь, що закликала не заздрити різниці в майновому і соціальному стані, була покликана до життя необхідністю освятити перехід єврейського народу від первісного племінного устрою з рівністю всіх його членів як кривних родичів до класового суспільства і держави. Неминучими супутниками подібного процесу й були саме розподіл на соціальні групи, що перебували на різних шаблях соціальних сходів, і глибоке майнове розшарування.

Крім цих основних Божих заповідей, все життя віруючого єврея підпорядковувалося численним заборонам і релігійно-обрядовим розпорядженням, яких у цілому нараховувалося 613 — 248 розпоряджень та 365 заборон, хоча донині свою чинність зберігають, можливо, не більш 300. Перша заповідь — «вшановувати єдиного Бога», остання — хоча б раз у житті переписати сувій Тори. Особливе значення мали правила вживання «правильної», «кошерної» їжі. Основні з них такі:

- Їсти можна тільки певні види м'яса — жуйних тварин з роздвоєними копитами та рибу — з лускою і плавцями (Лев. 11; Повтор. 14), тому євреї не вживають свинини і багатьох «дарів моря».
- М'ясні та молочні продукти не можна вживати разом [заповідь: «Не будеш варити ягняти в молоці його матері» (Вих. 23:19; 34:26;

Повтор. 14:21)]. Цю харчову заборону можна пов'язати з найдавнішими магічними віруваннями про зв'язок частини і цілого — молоко, навіть відділене від тварини, не втрачає з ним зв'язку, тому шкода, заподіяна молоку, передається й тварині.

- Можна їсти м'ясо, що продається тільки м'ясниками, навченим спеціальним «гуманним» прийомом різання тварин, і знекровлене вимочуванням і солінням, тому що «душа тіла в крові вона» і належить винятково Богові (Лев. 17:11, 14).

Єврейські законовчителі постійно наголошують, що акцент на буквальному, зовнішньому дотриманні заповідей переслідує внутрішню етичну мету — духовне самовдосконалення людини. Наприклад, вважають, що заборона на змішання м'ясних і молочних продуктів має виховувати в людині огиду до кровозмішення. При цьому через етнічну замкнутість єврейського народу всі морально-правові установки іудаїзму стосувалися винятково людей єврейської національності, всі інші народи мали б дивитися на них як на приклади для наслідування.

Вимога дотримання всіх заповідей знімається лише тоді, коли йдеться про людське життя: водій, що відмовився везти важкохвору людину в лікарню в суботу, робить великий гріх.

Серед **релігійних обрядів** найбільше значення іудаїзм надає тим, що зримо уособлюють собою Заповіт: обрізання й повноліття.

Обрізання — відрізування крайньої плоти в хлопчиків особливим інструментом спеціальним фахівцем (*могелом*). Обрізання є символом священного союзу (Бут. 17:10; Лев. 12:3). Не дивно, що, за свідченням Біблії, були випадки, коли євреї воліли краще вмерти, але не відмовитися від проведення цього обряду (1 Мак. 1:60—61). При обрізанні хлопчик одержує давньоєврейське ім'я, що знадобиться йому в трьох випадках: при повнолітті, при заручинах й для напису на надмогильному камені. Дівчинка ж одержує нове ім'я при першому читанні сувою Тори в синагозі.

Сучасні дослідники зводять обрізання до первісної ініціації, що виконує одночасно психологічну й соціальну функцію: хлопчик стає чоловіком (звідси й обрізання крайньої плоти як «жіночого рудимента») і водночас повноправним членом первісного колективу, одержує новий психосексуальний і соціальний статус. Сучасна медицина також оцінює цю операцію (циркумцизію) позитивно, тому в багатьох розвинутих країнах її проводять у значного числа дітей.

Вступ у повноліття хлопчиків і дівчаток (бар-міцва і бат-міцва). У віці 13 років хлопчик стає бар-міцва («син заповіді»): у першу субо-

ту після дня народження його викликають у синагозі вперше під час служби читати Тору. Після служби за традицією проводиться вечірка в родині для друзів. З цього моменту хлопчик несе повну відповідальність за всі свої вчинки. Крім того, він вважається одним з тих 10 дорослих, котрі потрібні для кворуму в загальній молитві. Єврейська дівчина стає відповідальною за свої вчинки в 12 років. Обряд її релігійного повноліття стали проводити вже в ХХ ст.

Цикл єврейських свят пов'язаний з особливим місячним календарем (складається з 354 днів, 12 місяців по 29 або 30 днів, кожний з місяців знаменує повний цикл місячних фаз). Щоб свята не змішувалися щодо сонячного року, у єврейському календарі існує 19-річний цикл, протягом якого 7 разів до року додається додатковий місяць. Доба в такому календарі починається і закінчується після заходу сонця, тобто в середньому з 18 години попереднього дня до 18 години дня наступного. Відлік часу в єврейському календарі дотепер ведеться від тієї події, з якої починалася Тора, — Створення світу (на думку єврейських знавців, воно мало місце в 3760 році до н. е.).

Зовсім окреме місце у святковому циклі іудеїв посідає **«шабат»** — субота, що є не тільки звичайним вихідним днем, а й щотижневим святом. Шабат починається з трапези ввечері з п'ятниці на суботу. Треба, щоб на столі знаходилися два хліби, переплетені особливим чином, — згадка про подвійну порцію манни, що випала євреям під час блукань у пустелі в день перед суботою, звільняючи їх тим самим від необхідності що-небудь робити в цей день (Вих. 16:4—36), а також кубок для вина. Після трапези слід подякувати Всевишнього особливою молитвою.

Зранку в суботу благочестивий єврей прямує в синагогу на святкове богослужіння, що складається з читання Тори та пророчих книг, святкових молитов, лекції духовного провідника — рабина та його звернення до віруючих. Протягом дня проводяться три трапези. Проміжки часу між трапезами присвячуються заняттям, що звеличують людську душу. Рекомендується вивчення Тори, можна читати, обговорювати прочитане, спілкуватися з друзями і рідними, виходити на прогулянки, грати в шахи і шашки, карти, більярд, з м'ячем. Усі євреї вітають один одного словами: «Шабат шолом!» Будь-яка інша робота категорично заборонена, у тому числі користування побутовими приладами і телевізором. Релігійний зміст суботи: відректися від буденності, повсякденних справ і цілий день провести наодинці зі своєю душею і Господом.

Більшість інших єврейських свят пов'язані зі знаменними подіями єврейської історії. Природно, що й святковий ритуал зазначених свят має багато спільних рис. У часи Храму на кожне зі свят євреї здійснювали паломництво до Єрусалима з обов'язковим принесенням Ягве жертв — частини від приплоду худоби і нового врожаю зернових. У період діаспори святковий ритуал змінився, центр його ваги був перенесений на сімейні церемонії та колективні молитовні зібрання.

Назва найурочистішого з єврейських свят **Песхе** (песах) — пасха походить від давньоєвр. «минати». У Біблії розповідається, що Господь, щоб переконати єгипетського фараона відпустити євреїв у Землю Обітовану, обрушив на підвладну йому державу «десять кар єгипетських», найжорстокіша з яких полягала в знищенні єгипетських дітей. Єврейські родини це нещастя обійшло (Вих. 12:12—14). Пасха відзначається в перший новий місяць після дня весняного рівнодення (у 14-й день першого місяця за єврейським календарем).

Наступні 7 діб належить вживати в їжу винятково *мацу* — прісні коржі, спечені без дріжджів і солі. Пояснюється це так: євреї напередодні Виходу з Єгипту не мали часу для звичайного готування тіста, тому, змішавши борошно з водою, за якихось чверть години спекли собі хліб (Вих. 12:39). Надалі маца символізувала нестатки єврейського народу під час 40-літніх блукань на шляху до «історичної Батьківщини», а заборона вживання в їжу звичайного хліба під погрозою суворих покарань була чітко записана в другій книзі Тори (Вих. 12:15). Завдяки цьому звичаю свято Пасхи має ще назву *Свята Опрісноків*.

Хоча свято Пасхи триває тиждень, але найяскравіша його подія — *Седер*, трапеза, що проводиться за особливим ритуалом та супроводжується релігійними піснеспівами, — починається в ніч з п'ятниці на суботу. Колись у цей день приносилося в жертву ягня, м'ясо якого треба було з'їсти без залишку з мацою і гіркою травою. Саме кров'ю ягняти були позначені будинки іудеїв під час десятої «кари єгипетської», щоб Господь у праведному гніві не зачепив «своїх» (Вих. 12:7). До речі, відома Таємна Вечеря Ісуса Христа була не чим іншим, як святковою пасхальною трапезою.

Суккот — *Свято Кущів*, у цей день у Палестині починалися жнива, тому Суккот називають ще святом врожаю. Сама ж назва свята походить від давньоєвр. «сукка» — курінь, житло євреїв під час Виходу (можливо, і хліборобів під час жнив). У цей день — це найпомітніша риса свята — Господь заповів будувати курінь (Лев. 23:42), у

якому родина повинна провести сім днів. Такі курені з трьома стінами і дахом, через який можна побачити небо, дуже часто можна спостерігати і в сучасному Ізраїлі.

Шавуот відзначає день, коли Мойсееві була дарована Тора. На Шавуот немає особливих ритуалів, дотримуються тільки освячені традицією звичаї. Один з таких звичаїв — прикраса синагоги квітами і рослинами, що символізують цвітіння на горі Синай під час дарування заповідей. Вікна будинків прикрашають паперовими аплікаціями теж з рослинними мотивами. Ще один звичай — на свято дарування Тори їдять молочну і борошняну їжу, тому що «Тора солодка і приємна як молоко та мед», або на згадку про землю, де «тече молоко і мед» (Вих. 3:17).

Ханука (давньоєвр. освячення) відзначається в грудні за сонячним календарем в ознаменування повторного освячення Єрусалимського храму після його осквернення ворогами іудейської віри. Це привело до повстання, що закінчилось короточасним відновленням незалежності Ізраїльського царства під владою місцевої династії

Маккавеїв у 164 р. до н.е. Успіх повстання був ознаменований руйнуванням старого жертовника і будівництвом нового. У храмі був також установлений новий великий семисвічник — менора. Тоді ж вирішили відзначати цю подію й увічнити її для нащадків (2 Мак. 10:8). Далі сталося диво: протягом восьми діб не вгасав вогник у світильнику, хоча оливи мало вистачити лише на одну добу. Відтоді вісім вогнів стали символом свята, і Талмуд вимагає, щоб у кожний з восьми днів Хануки запалювали по одному світильнику. Фактично на свято використовують дев'ять світильників або свічок. Де'яту «свічку запалювання» ставлять у центр святкової менори, що отримала назву «ханукія». Вогонь ханукії повинні бачити перехожі з вулиці.

Ханукія

Пурим (давньоєвр. жереб) — свято на честь порятунку євреїв від масового винищення в той час, коли вони були позбавлені власної держави і перебували під владою перського царя завдяки зусиллям улюбленої його дружини єврейки Естер.

Свято Пурим відзначається за 1 місяць і 1 день до єврейської Пасхи. У цей день жінки й чоловіки збираються в синагозі послухати читання книги Естер, де йдеться якраз про ці події. Ті, хто зібрався в синагозі, надягають маски й карнавальні костюми, оскільки це дні «гостини та радості» (Ест. 9:22). Вони приносять із собою тріскачки, якими створюють шум шоразу, коли чують при читанні книги Естер ім'я свого ворога. Після служби в синагозі буває трапеза, учасники якої, дотримуючись традиції, напиваються до несамовитого стану. Крім того, ритуал Пурима містить у собі заповідь «посилання дарунків один одному та дарунків убогим» (Ест. 9:22).

На відміну від біблійних «великих» і «малих» свят, єврейський Новий рік — Рош-Гашана, і свято «Судного дня» — Йом-Кипур, більше спрямовані на особистість людини. Їхня мета — етично-релігійне переосмислення життя.

Цих два свята пов'язані з віруваннями в те, що Господь має три книги — одну для грішників, другу — для праведників, а третю — для більшості людей. Недарма за кілька днів до початку нового громадянського року (**Рош-Гашана**), що припадає на вересень-жовтень за сонячним календарем, євреї вітають один одного словами: «Нехай Вас запишуть у хороший рік!» Щоб це побажання збулося, необхідно велику частину новорічного дня провести в синагозі в молитві. Цього дня євреї моляться про мир, злагоду між людьми й особисте благополуччя. Вони говорять: «Нехай буде добрим і солодким цей рік!» — і вмочають при цьому яблуко і шматочок хліба в мед. Існують також звичай йти до річки і немовби струшувати з себе у воду свої минулорічні гріхи, а також сурмити в синагозі в шофар — особливу трубу з баранячого рогу, наче говорячи: «Прокиньтесь ті, хто спить, прокиньтесь від сну». У шофар сурмлять у синагозі по 10 разів у кожний із двох святкових днів.

Йом-Кипур — Судний день, або День Очищення, в який через 10 діб після початку єврейського нового року за місячним календарем Бог визначає долю кожної людини на наступний рік. За годину до настання свята починається піст, що триває 25 годин. Під час посту Судного дня забороняється пити будь-яку рідину, купатися й навіть носити шкіряне взуття. Цей пост має одночасно демонструвати каяття людини, спонукати до дисципліни і самоконтролю, нагадувати про

співчуття, наочно показуючи, як це — обходитися без їжі навіть один день. Молитви під час цього свята — найтриваліші в році. Під час молитви люди повинні згадати свої гріхи за минулий рік і на знак звільнення від них ляснути в долоні.

На відміну від основних положень віровчення іудаїзму, **обрядово-культовий бік** та **організаційна структура** цієї релігії, протягом більш як 3-х тисячоріч її існування, зазнали значних змін.

У біблійний період виключне право на здійснення богослужбової діяльності належало особливим жерцям. До них зараховували нащадків Аарона, брата Мойсея, а прислужувати їм повинні були *левіти* — євреї з роду Левія.

До періоду діаспори все релігійне життя зосереджувалося в Єрусалимському храмі, а основним обрядом було **жертвопринесення**. Жертвопринесенням були присвячені приблизно 150 старозаповітних заповідей. Як правило, у жертву приносилася частина першого врожаю зернових, винограду й маслин (з них робили оливу для храмових світильників, використовували для змішування з м'ясними і хлібними приношеннями), ароматичні речовини, а головне — тварини. Можливо, принесення в жертву тварин було введено для того, щоб відучити людей від жахливого звичаю людських жертвопринесень. Криваві жертвопринесення здійснювалися у внутрішньому дворі на великому вівтарі перед храмом двічі на день: на сході й заході сонця. Як правило, жертвопринесення залежало від майнового стану жертводавця: бідні люди задовольнялися паром птахів, більш заможні приносили великих кошерних тварин (корову, вівцю, козу) без зовнішніх дефектів (Богові пропонувалося тільки найкраще). Перед тим, як принести в жертву тварину, її мили у величезному мідному чані поруч з вівтарем. Акт жертвопринесення здійснювали лише храмові служителі, самі дарувальники лишалися простими свідками цього обряду.

Криваві жертвопринесення були кількох видів:

1. *Жертва всепалення* — в жертву приносилася тварина цілком, за винятком шкіри, що діставалася священникові. Той, хто приносить жертву, клав руки на тварину, показуючи, що приносить її за свої власні гріхи. Жертовник кропився кров'ю — ще один знак того, що життя жертовної тварини віддається Богові (Лев. 1).

2. *Мирна жертва*. На жертовнику спалювався лише тук (жир) жертви, що євреї вважали кращою частиною тварини. М'ясо йшло на стіл родини, що жертвує, тому принесення сприймалося як трапеза з Богом (Лев. 3).

3. *Жертва за гріх*. Приносилася, коли людина робила гріх проти ближнього або Бога. Гріх «оскверняв» святилище храму, тому на знак очищення священник кропив кров'ю жертви перед завісою святилища. Частина жертви передавалася священникові. Коли жертводавець бачив, що священник їсть м'ясо без усякої шкоди для себе, він переконувався, що Бог прийняв його покаяння (Лев. 4; 5).

А на свято Йом-Кипур у жертву приносили двох козлів. За жеребом одного з них убивали відповідно до загального ритуалу жертви за гріх, а другого відпускали в пустелю, щоб він відніс із собою гріх (Лев. 16:6—10). Від цього звичаю походить відомий вислів «козел відпущення».

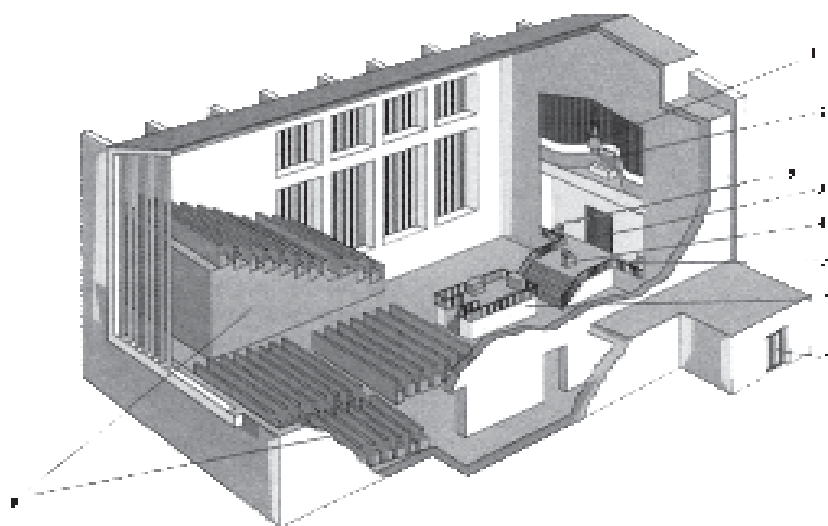
Пізніше (у період діаспори) функції Храму перебрала на себе синагога, а функції храмових служителів — рабини (давньоєвр. учителі). Відтоді більшість єврейського населення, що компактно проживає на певній території, об'єднується в синагогальну громадську організацію. *Синагога* — це молитовний будинок, свого роду громадський та релігійний центр самостійної єврейської громади, де рабини й інші знавці Тори тлумачать людям священні тексти, моляться (але не приносять жертви) Ягве і владою свого авторитету допомагають розв'язати життєві проблеми людей. Перші синагоги з'явилися ще в часи вавилонського полону іудеїв для часткової заміни зруйнованого Храму, а після його відновлення виконували допоміжні функції, служачи не стільки будинком молитви, скільки будинком народних зборів та школою. *Рабин* — людина, яка очолює автономну єврейську релігійну громаду. Однак його основне призначення — не виконувати богослужбові функції, як у християнського священника, але розв'язувати всі питання в житті громади, виходячи з релігійних постанов, які він зобов'язаний знати напам'ять.

Іудейське богослужіння складається з індивідуальної та спільної молитви, читання Тори, виконання особливих релігійних піснеспівів.

Зазвичай благочестивий дорослий єврей молиться тричі на день: вранці, опівдні та ввечері, як індивідуально, так і колективно — у синагозі. Регулярна молитва обов'язкова для чоловіків (з 13 років), жінки і діти моляться тоді, коли мають на цей вільний час. Традиція приписує звичай триразової молитви біблійним персонажам — Аврааму, Ісаку, Якову. Проте для сучасних дослідників цієї релігії очевидно, що ранкова і денна молитва певною мірою відіграє роль символічного замітника храмових жертвопринесень.

Під час молитви голова покривається капелюхом або особливою крою молитовною шапочкою — *кипою*, або ярмулкою, що симво-

лізує присутність Того, хто вище тебе. Крім кипи, ортодоксальні євреї використовують *талит* — молитовне покривало чотирикутної форми з білої вовни, бавовни або льону з горизонтальними смугами синього або чорного кольору з обов'язковими китицями по краях. Цього вимагає Біблія, щоб віруючі не забули про необхідність виконання Заповідей Божих (Чис. 15:37—40). Ще одним поширеним молитовним засобом є *філактерії*, або *тфилини*. Вони являють собою коробочки з ремінцями чорного кольору, виготовлені зі шкіри кошерних тварин. У них містяться написані на пергаменті спеціально навченим писарем кілька уривків з Тори. Безпосередньо перед молитвою один із тфилинів надягають на ліву руку ближче до серця, другий тфилин розташовують посередині чола.

План синагоги:

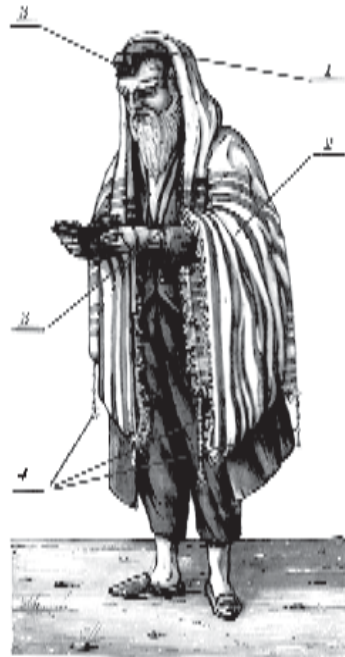
- 1 — *нер тамід* («вічне сйво», яке символізує присутність Бога);
- 2 — *таблички з першими словами кожної з десяти заповідей;*
- 3 — *місце зберігання Ковчега з сувоєм Тори;*
- 4 — *кафедра;*
- 5 — *місце кантора (читця);*
- 6 — *біма (узвишся, з якого читається Тора);*
- 7 — *вхід;*
- 8 — *місця для віруючих;*
- 9 — *місце рабина.*

Основна молитва — «Шма» — фактично складається з трьох біблійних уривків. Вона починається словами: «Слухай, Ізраїлю: Господь, Бог наш Господь один! І люби Господа, Бога твого, усім серцем своїм, і всією душею своєю, і всією силою своєю!» (Повтор. 6:4—5). Моляться євреї стоячи і пошепки, щоб не заважати присутнім. Молитися можна, в принципі, будь-якою мовою, зрозумілою віруючому, однак під час колективного богослужіння обов'язковим є використання давньоєврейської.

В основу синагогального богослужіння покладено ритуал читання Тори, для чого її розділяють на 54 уривка, що містять від 30 до 150 віршів. Тору читають у синагозі кілька разів на тиждень. Для цього сувій Тори в особливому футлярі витягають зі спеціальної шафи в східній стіні, що служить символом ковчега. Зі словами «Це Тора, що Мойсей дав дітям Ізраїлю за словом Бога» сувій підносять над головою так, щоб було видно кілька стовпців Тори, що зовсім не легко, оскільки сувій може важити 10—15 кг. Потім з тексту наспівують призначений для даного тижня уривок — ноти при цьому доводиться запам'ятовувати.

Незважаючи на те, що іудаїзм зміг зберегтися протягом трьох тисяч років, він не має внутрішньої єдності. Серед представників різних напрямків в іудаїзмі звертають на себе увагу ортодокси — *хасиди*, скрупульозні зберігачі єврейського Закону, люди в чорних капелюхах, плащах, з бородами і пейсами.

Термін «хасид» (благочестивий) існував і в Середні віки. Але оформилася хасидська течія лише в середині XVIII ст. у євреїв України (тоді частини Російської

Іудей під час ранкової молитви:

- 1 — кипа;
- 2 — талит (молитовне покривало з китицями);
- 3 — тфиліни на чолі та на лівій руці;
- 4 — цицит (китиці).

імперії). Засновник хасидизму *Ізраїль Бешт* (скорочення імені *Баал Шем Тов*, букв. «той, хто має добре ім'я», 1700—1760) проповідував, що рабинська вченість не потрібна, що треба прагнути до безпосереднього спілкування з Богом, яке здобувається в молитовній розмові. Проста людина, яка справами втілює релігійний Закон у життя, беззастережно вища за тих, хто все життя присвячує вивченню священних текстів. Але відповідно до вчення хасидів спілкування з Богом доступне не кожній людині, а лише особливим праведникам — *цадикам*. У сучасному Ізраїлі, де військова повинність обов'язкова навіть для дівчат, хасиди не служать в армії, щоб не порушити заповідь «Не вбивай!».

Прикметним відгалуженням іудаїзму є **караї́мство**. Караї́мство (караї́м означає «читець», «той, хто читає») — єврейська секта, що виникла в Іраку в VIII ст. н.е. Найприкметніші риси караїмів такі:

- Вони визнають тільки закон Мойсея (Тору, п'ять книг Старого Заповіту). Будь-які подальші тлумачення не мають для них жодного авторитету.
- На відміну від іудеїв-рабиністів, які керуються переданням і Талмудом, караїми віддають перевагу звертанню до закону Мойсея без посередників.

Крім П'ятикнижжя Мойсея, до числа найбільш шанованих книг в цій секті належали твори Анана бен Давида (засновника секти), а також праці з каббали, астрології та інших окультних наук.

У результаті караїми швидко почали дотримуватися ритуалу, рязуче відмінного від ритуалу інших євреїв. Наприклад, вони відповідно до Тори не використовували в суботу ніякого вогню і весь день проводили в темряві, не виходили в суботу нікуди з будинку, крім синагоги, тощо. Вони були проти навіть медичного лікування, опираючись на слова книги Виходу: «Я Господь, цілитель твій» (Вих. 15:26).

У перші століття свого існування караїми успішно залучали прибічників. Однак починаючи з X ст. чисельність громади караїмів уже не збільшувалася. У різний час центр караїмського руху розташовувався в Ізраїлі, Іспанії, Візантії, Єгипті. У пізньому середньовіччі великі караїмські громади виникли в Литві і в Криму. У Росії в XIX ст. караїми були офіційно визнані особливою конфесією, на них не поширювалося дискримінаційне антисемітське законодавство. Це буквально врятувало тисячі караїмів у роки Другої світової війни. Фашисти звернулися до трьох знаменитих єврейських вчених з запитанням, чи слід вважати караїмів етнічними євреями. Всі троє вчених

збрехали, заявивши про нееврейське походження караїмів. Сьогодні в світі налічується приблизно 10 тис. караїмів, більшість з яких живе в Ізраїлі. Керують ними їхні власні рабини. Найбільш організовані караїмські спільноти на теренах СНД живуть в Литві, де вони визнані «традиційною релігією».

Юдаїзм в Україні має довгу, але, на жаль, трагічну історію. Наприкінці VIII — середині IX ст. він був державною релігією Хазарського каганату, що сусідив з Київською Руссю і включав в себе території Північного Кавказу, Приазов'я, більшої частини Криму, Наддніпрянщини. Після розгрому каганату київським князем Святославом частина купців, які сповідали юдаїзм, і ремісників осіла в Києві. Крім того, через Русь пролягали важливі торговельні шляхи, що з'єднували Європу з Азією. Це теж залучало сюди купців, у тому числі й іудеїв. Тому в давньому Києві існували два особливих єврейських квартали, біля яких знаходилися так звані Жидівські ворота (район Львівської площі). Сильні позиції мали євреї і в Галицько-Волинському князівстві. В усякому разі, смерть одного із його правителів у 1288 р. — князя Володимира Васильковича вони, за літописним повідомленням, оплакували так само, як знищення першого Єрусалимського храму й вавилонський полон.

Масова поява євреїв на західноукраїнських землях пов'язується з приєднанням їх до Польсько-Литовської держави. На українські землі євреї прийшли з країн Європи — Німеччини, Австрії, Чехії, Іспанії, Португалії внаслідок постійних переслідувань, що зрештою набули характеру поголового виселення. «Бажаючи збільшити вигоди своєї казни» польські королі видавали євреям «жалувані грамоти», в яких закріплювали їхні права безперешкодно переміщатися по всій країні, сплачувати торговельні мита за збори не більші, ніж християни. У середині XVII ст. на західноукраїнських землях проживало 45 тис. євреїв. Євреї створювали самоврядні автономні громади. Керівництво життям єврейської громади здійснювалося *кагалом* — специфічною адміністративною структурою і судом. Кагал контролював практично всі сфери життєдіяльності громади та її окремих членів — від податків і стосунків із владою, до стану колодязів і вибору шрифтів для видання Талмуду. Громада утримувала синагогу й кількох служителів — рабина, кантора (синагогального читця), різника худоби згідно з релігійними приписами, а також початкову школу (хедер), відвідування якої було обов'язковим для хлопчиків від 6 до 13 років. Наприкінці XVI ст. місцеві кагали створили більш централізовані об'єднання: єврейські сеймики й головний провід — «ко-

ронний ваад». Ваад збирався двічі на рік для обговорення й прийняття актів, які, з одного боку, регулювали внутрішнє життя кагалів, а з другого — стосунки кагалів з органами місцевого самоврядування й владою Речі Посполитої. У цей же час з'являються райони компактного проживання євреїв, майбутні *гетто*, — у Львові, передмісті Кракова.

Після утворення єдиної держави Польщі та Литви й приєднання українських земель до її складу за Люблінською унією (1569 р.) посилюється присутність євреїв у центральних областях України. Наприкінці XVI ст. ними було засновано тут 79 містечок. Часто вони виникали навколо синагог, побудованих, згідно з вимогами польської влади, водночас і як фортифікаційні споруди.

У другій половині XVII ст., після тривалих воєн українського народу з Річчю Посполитою, розпочатих у 1648 р. Богданом Хмельницьким, під Москву перейшли землі Лівобережної України. Після поділів Речі Посполитої у 1772, 1793 і 1795 рр. під владою Російської імперії опинилися й землі Правобережної України, Білорусії, значної частини Прибалтики. На приєднаних українських територіях проживало 400 тис. євреїв. Євреїв на землях, що після розділів Речі Посполитої відійшли до Австро-Угорщини, нараховувалося наприкінці XVIII ст. не менш як 150 тис., на початку XX ст. — 800 тис. Таким чином, наприкінці XVIII ст. Україна в її сучасних географічних межах могла вважатися одним з центрів світового єврейства.

У 1804 р. в Російській імперії було прийняте *Положення про облаштування іудеїв* (на хрещених євреїв воно не поширювалося), що проіснувало з невеликими змінами до 1917 р. Відповідно до цього положення офіційно визнавалося іудейське віросповідання, права на самоврядування в рамках єврейської релігійної громади — кагалу, але тільки в кордонах т. зв. «межі осілості». При цьому діяли й інші принизливі обмеження. Наприклад, навіть у «межах осілості» євреї не могли складати більше 1/10 учнів. За кордонами «межі осілості» також існували розрізнені єврейські громади, що мали свої молитовні будинки. Більшість євреїв Східної України жили в «містечках» з 20—25 тис. населенням, де склався своєрідний містечковий спосіб життя, в тому числі релігійний. Не набагато кращим було становище євреїв за Австро-Угорщини.

Щодо євреїв проводилася послідовна політика антисемітизму, яка підтримувалась у всіх прошарках російського суспільства масовими єврейськими погромами. Про перші єврейські погроми, спро-

воковані смертю непопулярного великого київського князя Святополка, повідомляє ще «Повість минулих літ» під 1113 р. Подальша історія єврейського народу знає щонайменше чотири великих геноциди, що сталися на землі України:

- 1648 — 1657 (Хмельниччина);
- 60-ті рр. XVIII ст. (Гайдамаччина);
- 1918 — 1920 (Громадянська війна);
- 1941 — 1944 (Голокост у роки Другої світової війни).

Число загиблих у них було неймовірно великим: в часи Хмельниччини — мінімум 40 тис., при населенні 150 тис., Гайдамаччина — 60 тис., зокрема, тільки після взяття Умані загинуло 3000 євреїв, погроми Громадянської війни забрали 100 тис. життів, Голокост — 1,4 млн мирних жителів з населення 2,6 млн.

В Україні довше, ніж у Європі, тримався страх перед єврейством у вигляді пересудів щодо ритуальних убивств євреями християн. Останній подібний процес — т. зв. «справа Бейліса» проходив у 1912 р. у Києві, але закінчився виправданням звинуваченого.

Не дуже помітно поліпшилася для півтора мільйонного єврейського населення України ситуація в 20-ті рр. XX ст. за Радянської влади. За офіційною статистикою, воно було об'єднане у 1026 громад з 138583 віруючими. Більшість євреїв, які займалися торгівлею і ремеслами, обкладалися надмірними податками; під приводом відділення Церкви від держави закривалися початкові (хедери) і середні (ешиви) релігійні школи, припинилося видання літератури священною для іудеїв мовою — івритом. Становище погіршувалось тим, що через скасування «межі осілості» євреї швидко почали змінювати традиційні місця проживання, традиційні види занять і навіть негативне ставлення до шлюбу з неєвреями. Внаслідок цього спостерігалась асиміляція євреїв у радянському суспільстві, водночас — втрата ними відчуття національної та релігійної приналежності, про що красномовно свідчить зміна прізвищ.

Наприкінці 1920-х—1930-х рр. іудаїзм піддався систематичним переслідуванням: були закриті кілька сотень синагог, які ще функціонували, всі релігійні школи, більшість рабинів розстріляні або відправлені до таборів. «Чищенню» піддалася не тільки верхівка партійного і військового керівництва країни, в якій «особи єврейської національності» складали переважну більшість, але також службовці, студентство й інтелігенція, де відсоток євреїв був теж великий. Тоді навіть носіння бороди і пейсів розглядалася як антирадянська акція. Така ж трагічна доля спіткала численне єврейське населення Західної

України, Бессарабії та Північної Буковини, приєднаних до СРСР у 1939—1940 рр.

Друга світова війна призвела до трагедії українського єврейства. Фашистами було винищено 2 млн радянських євреїв. На багатьох окупованих територіях живими залишилося на більше 1—2 % довоєнного населення.

Потепління, що настало з 1943 р. у взаєминах між Радянською владою і релігійними організаціями, дуже мало позначилося на становищі єврейських громад. Особливо відвертими були антисемітські тенденції у внутрішній політиці в 1948—1952 рр., коли під приводом боротьби з «безрідними космополітами», «оспівувачами талмудичної архаїки та містечкової зашкарублості» руйнувались будь-які джерела єврейської культури і репресувалися її найбільші діячі; і під час хрущовських антирелігійних компаній 1957—1964 рр., коли були закриті ще кількасот синагог і накладена заборона навіть на випічку і продаж маци. Після згортання кампанії в Україні діяло 14 синагог, кількість ця залишалася незмінною аж до кінця 1980-х рр.

Ізраїльсько-арабська війна 1967 р. знову погіршила становище радянських євреїв. У країні розгорнулася надзвичайно активна й образлива антиєврейська пропаганда. Ще більше загострила ситуацію масова еміграція 100 тис. євреїв на Захід і в Ізраїль у 1970—1980-і рр. Все це призвело до більш жорсткого контролю за синагогою з боку владних структур.

Така політика позначилася на єврейському релігійному середовищі досить несподівано. З одного боку, чітко визначилась криза офіційної синагоги. Найпоширенішим її відвідувачем стала людина похилого віку, яка відчувала потребу не в релігійному, а в соціальному спілкуванні. Крім того, у самих синагогах, не було кваліфікованих рабинів, котрі могли б надати своїм парафіянам пояснення з питань віровчення, синагогальної й побутової обрядності. З другого боку, дедалі помітнішим ставало відродження єврейського культурного та національно-релігійного життя, яке набиало форми опозиції панівному режиму. У республіці, де за оцінками влади чисельність прихильників іудаїзму оцінювалось приблизно у 30 тис. чоловік, діяли десятки неофіційних *мін'янів* (група не менш як 10 повнолітніх, достатня для колективного моління), інтелігентських гуртків з вивчення івриту, єврейського виховання та ін.

Нині іудаїзм, який, щоправда, так і не дістав законодавчо оформленого статусу, справляє великий вплив на суспільно-політичне життя держави Ізраїль з моменту її заснування. Субота — це офіцій-

ний вихідний день, коли не працює громадський транспорт й органи виконавчої влади. Діють равінатські суди, які регулюють шлюбні відносини, в армії бойовим духом особового складу опікуються спеціальні рабини, в усіх навчальних закладах до чверті часу відводиться на вивчення відповідних дисциплін, існують релігійні політичні партії, які мають своїх представників у парламенті.

Загальноновизнано, що євреї зробили в історію світової культури внесок значно більший за їхню чисельність. Хоча історія єврейського народу як завжди й усюди переслідуваного народу-вигнанця, доводить, що людство не поспішає перейнятися єврейським рецептом подолання поділу людини і світу, віровчення (особливо принцип монотеїзму) і культ (особливо принцип молитовного синагогального богослужіння) іудаїзму стали джерелом для християнства й ісламу — світових релігій, що сповідають 50% сучасного людства.

4.3. ЗОРОАСТРИЗМ: ЗВИЧАЇ І ВІРУВАННЯ

Зороастризм¹ (за ім'ям її напівлегендарного засновника Заратуштри) — давньоіранська релігія, що склалася в I тисячолітті до н.е. і згодом поширилася на значній частині Середньої Азії, Близького і Середнього Сходу.

Основи цієї релігії почали складатися ще в давніх скотарських племенах, що кочували в південноруських степах. У релігійному відношенні вони перебували на стадії досить розвинутого політеїзму. Перетворення цих вірувань на нову релігію пов'язано з ім'ям пророка *Заратуштри* (букв. той, що володіє старим верб-

Заратуштра — засновник зороастризму

¹ Інші її назви — магізм, оскільки жерці-зороастрійці були вихідцями з племені магів; маздаїзм — за іменем головного божества цієї релігії Ахурамазди; релігією Авести — за назвою збірки священних книг; вогнепоклонством — у зв'язку з особливим культовим шануванням у ній вогню; мітраїзмом — за іменем бога-спасителя Мітри; парсизмом — від назви древніх іранців, що збереглася за сучасними прихильниками зороастризму. — Авт.

людом)¹, який жив, за одними даними, між 1500 і 1200 р. до н.е., за іншими — наприкінці VII — початку VI ст. до н.е. Походив він з бідного і незнатного роду Спитама й із семирічного віку почав навчатися жрецького мистецтва. Згідно із зороастрійськими переказами Заратуштра багато років провів блукаючи в пошуках істини. При цьому він став свідком насильства, воєнних дій, постійних грабежів і вбивств. Усвідомлюючи себе неспроможним змінити існуючий світовий порядок, Заратуштра сповнився жагучого прагнення до справедливості, бажання, щоб перемогли спокій й порядок та всі люди могли вести добре й мирне життя. Нарешті у віці 30 років, віці зрілої мудрості, він одержав одкровення. Одного разу, беручи участь у зборах з нагоди весняного свята, Заратуштра попрямував до річки по воду для здійснення обряду, ввійшов до неї й хотів узяти води із середини потоку. Коли він повернувся на берег (перебуваючи в стані ритуальної чистоти), з'явилася йому сяюча істота, що відвела його до Богів, у присутності яких пророк «не побачив власної тіні через їхнє яскраве світіння».

Одкровення Заратуштри склали книгу Священних Писань зороастризму, відому під назвою **Авеста**. Вона стала не тільки зведенням священних текстів зороастрійського вчення, але й головним джерелом відомостей про особу самого Заратуштри. Текст Авести, що дійшов до нас, складається з трьох головних книг: Ясни, Яшти й Видевдати. Всі три частини розташовані в особливому, канонізованому порядку.

1. *Ясна* (букв. богослужіння 7 глав) насправді складається з 72 глав, 17 з яких становлять Гати — гімни, приписувані пророку Заратуштри (науковці за мовними ознаками справді датують їх рубежем II—I тис. до н.е.). В інших главах Ясни було зібрано все те, що старі жерці ще пам'ятали з давніх молитовних формул, які вимовлялися під час щоденних принесень вогню й воді ще в дозороастрійські часи.

2. *Яшти* (букв. шанування, вихвалання) — це 22 гімни на честь нижчих божеств зороастрійського пантеону.

3. *Видевдата* (букв. Закон проти демонів) являє собою пізнішу компіляцію різних сказань, ритуальних текстів і молитов.

Запис Авести відноситься приблизно до VI ст. до н.е. На європейські мови її почали перекладати тільки з кінця XVIII ст. Витяги

¹ Греки вважали Заратуштру мудрецем-астрологом й перейменували його на Зороастра (грецьк. ἀστροί — зірка). У європейських мовах ім'я пророка вимовляється як Заратустра. — Авт.

молитов з Авести складають так звану *Молодишу (Малу) Авесту* — збірку повсякденних молитов і реєстр усіх шанованих богів та духів.

Сутність **віровчення зороастрійської релігії** зводиться до боротьби двох божеств, визнаних рівноправними творцями всього існуючого на землі. Добро, світло й життя персоніфікуються в *Ахурамазді (Ормузд)*, що створив усе необхідне й корисне для людей, наприклад, родючу землю й свійських тварин. Усе зло, що уособлює темряву й смерть, зосереджується в образі бога *Ангра-Майнью (Аріман)*, що створив пустелі, хижаків та різних гадів, хвороби, безплідність, смерть. Головним елементом у цьому одкровенні є те, що дві первинні сутності, обидві добровільно (хоча й відповідно до їхньої власної природи), обрали: одна — добро, а друга — зло. Цей акт і служить прообразом аналогічного вибору, що має зробити кожна людина у своєму житті.

Ахурамазда, стверджував Заратуштра, у нескінченному часі створив замкнутий відрізок часу тривалістю 12 тис. років. Потім він створив шість нижчих божеств — Амешаспента. У кожного з них було власне ім'я, однак (у приблизному перекладі) всіх їх називали «Безсмертні Святі», ці божества у свою чергу покликали до життя інших благих істот. То були добрі боги, що їх вшановували за тисячоріччя до Заратуштри, серед яких згодом виділився бог Сонця і Місяця Мітра. Сім вищих божеств спільно створили мир, у якому було сім великих створінь — чотири стихії (повітря, земля, вогонь, вода), рослини, тварини й людина. Перших три тисячі років усі вони були вільні від тілесних оболонок, і тільки згодом їм було дано «матеріальний» вид. Матеріальне буття було кращим, ніж попереднє нематеріальне, тому що досконалі творіння Ахурамазди одержали в ньому благо у формі чогось цільного і відчутного. Так закінчилася перша з трьох великих ер циклу існування світу — *ера Творіння*.

Однак матеріальне творіння виявилось вразливим для сил зла. На нього відразу ж накинувся Злий Дух. Він увірвався у світ через нижню сферу кам'яного неба і зруйнував усю його досконалість. Він винирнув з води, зробивши велику її частину солоною, ринувся до землі, і там, куди він проникав, утворилися пустелі, висушив рослини, убив тварин і першу людину, навіть порушив нормальний хід небесних світил, створивши комети й метеори. Зрештою він напав на вогонь і зіпсував його димом. Тільки об'єднаними зусиллями семи вищих божеств удалося не тільки відновити, але й збільшити все раніше створене. «Золотий вік», що згодом настав на землі, був пов'язаний з ім'ям царя Йіми, у державі якого не було ні спеки, ні холоду, ні

зздорсті, ні самої смерті. Ахурамазда запропонував Йімі проголосити себе пророком нової релігії, але той відмовився. Тоді Ахурамазда, давши йому відповідні інструменти (золоту стрілу і батіг), доручив розширити землю, що стала тісною від людей й худоби. Це Йіма робив тричі.

Однак Злий Дух не заспокоївся і разом зі своїми помічниками — *девами*, яких він створив, щоб протистояти силам добра, продовжував нападати на світ, заподіюючи збитки матеріальним творінням і викликаючи моральні пороки і духовне зло в людях.

У цій боротьбі й проходить друга епоха творіння, в якій живемо й ми, — *ера Змішання*.

Проте, як проголошувало нове одкровення, отримане Заратуштрою, людство має з благими божествами спільне призначення — перемогти зло і відновити світ у його первісному досконалому вигляді. Знаменна мить, коли це станеться, буде означати початок нової ери — *ери Розділення*.

Доти, доки не настане нова ера, душа людини після її смерті мусить залишати світ і повертатися до нематеріального стану. При цьому людську душу судитимуть за те, що вона робила протягом усього життя. Для цього вона повинна підійти до підніжжя Гори Справедливості, звідки до її вершини веде особливий міст. На вершині Гори сидить Мітра та його помічники, що зважають думки, слова і справи кожної душі: добрі — на одній чаші, погані — на другій. Якщо добрих справ виявлялося більше, душа вважається гідною раю. Міст розширюється, стаючи зручним і безпечним для проходу. Гарна дівчина, яка уособлює власну совість кожної людини, веде душу вгору. Якщо ж ваги схилилися в бік зла, тоді міст звужувався і ставав наче лезо клинка, а огидна відьма, яка зустрічала душу на мосту, тягла її вниз у пекло, де грішник мав пережити «довгий вік страждань, темряви, поганої їжі та скорботних стогонів». Таким чином, душі і праведників, і грішників, кожна в заслуженому ними місці, очікуватимуть момент Розділення. Тоді, і тільки тоді, настане Останній Суд, коли праведники будуть відділені від грішників, — як від тих, хто дожив до цього часу, так і від тих, котрі були вже засуджені раніше. З гір потече річка з розплавленого металу. Всі люди пройдуть крізь цю річку, але одним вона здаватиметься парним молоком, а інші шезнуть з лица землі. Демони-деви й сили темряви будуть знищені в останній великій битві з добрими божествами. Річка розплавленого металу потече вниз, у пекло, уб'є Ангра-Майнью і спалить останні залишки зла у світі.

Потім Ахурамазда і добрі божества приготують містичний напій — «білу хаому», що дарує всім безсмертя. Люди стануть як боги — єдиними в думках, справах і вчинках, не старітимуть, не знатимуть хвороб, будуть вічно радісними і щасливими. Гори й долини поступляться місцем долинам, наповненим різноманітними тваринами та рослинами, що виникли ще в епоху Змішання.

Оскільки Заратуштра прекрасно розумів, що не доживе до повного торжества ери справедливості, то розпочату його проповіддю справу має завершити «праведна людина благого походження». Послідовники Заратуштри сподівалися, що Спаситель народиться від сімені пророка, що зберігається в глибинах одного гірського озера. Коли наблизиться кінець часів, у цьому озері викупається смертна дівчина і зачне від пророка. Народженням таким дивним чином Спаситель і переважить шальки терезів на користь добра.

Легенда говорить, що роки, присвячені Заратуштрою проповіді одкровення серед одноплемінників, були майже марними — він зумів повернути до нової віри тільки свого двоюрідного брата. Тоді він залишив свій народ і знайшов притулок у царя Виштаспи. Від початку своєї проповідницької діяльності релігійний реформатор Заратуштра закликав своїх одновірців і послідовників до створення сильного політичного об'єднання з сильним правителем, який забезпечив би розвиток скотарства і землеробства. У цьому полягає соціальне значення вчення раннього зороастризму. В особі Виштаспи Заратуштра якраз побачив свій ідеал. Навернення цього царя в нову віру розсердило сусідніх правителів й спричинило війну, в якій переміг Виштаспа. Після цього пророк прожив ще багато років, зосередивши свої зусилля на розбудові релігійної громади на основі проповідуваного ним вчення. Він був тричі одруженим, мав трьох дочок і трьох синів. Закінчив своє життя Заратуштра трагічно — його заколов кинджалом жрець-язичник, суспільне становище й особиста кар'єра якого були підірвані релігійною реформою Заратуштри.

Для здійснення усього визначеного Заратуштрою, людина зобов'язана вести праведне релігійне життя. В основі цієї праведності лежить віра в Судний день, що вимагає відповідальності — як за свою особисту долю, так і за долю світу в цілому.

У свою чергу, ця віра насамперед налаштовувала людину на дотримання етики зороастризму, заснованої на трьох основних принципах: жити відповідно до благої думки (1), благого слова (2) і благої справи (3). Заратуштра вчив, що в ці думки, слова і справи не може втручатися жодне божество і вони цілком залежать від самої людини.

На практиці це означало, що людина повинна опікуватись шістьма меншими створіннями і ретельно стежити за власним фізичним і моральним здоров'ям. Великими чеснотами вважалися старанне заняття сільським господарством і обробіток землі, дбайливе ставлення до худоби. Але для послідовників Заратуштри такі поняття, як чесність, вірність, сміливість, порядність також не тільки моральні категорії, а й релігійно значущі чесноти. Недарма зороастрійці домоглися великих успіхів у торгівлі — купці багатьох країн здавна волили мати справу саме з ними, знаючи про їхню виняткову вірність даному слову.

У річище зороастрійської етики повністю вкладалося й особливе ставлення до навколишнього світу, що майже суцільно складається з чистих джерел життя, що їх у жодному разі не можна осквернювати. Тому в зороастризмі надзвичайний розвиток отримав **культ чистоти**. Щоб налити води, слід вимити руки, заборонялося виходити з житла в дощ, щоб не забруднювати землю і воду. Зороастрійці не вживали в їжу м'ясо, попередньо не видаливши з нього кров. Для розведення вогню вони користувалися тільки чистими, сухими дровами. Під час готування їжі жодна крапля не повинна була впасти на вогонь. У кожному будинку навіть існував свій «сміттєпровід» — особливе приміщення, куди наливався спеціальний розчин. Бруд і нечистоти змішувалися з ним і по спеціальному жолобу зливалися в землю.

Тверді правила розмежовували сфери «чистого» і «нечистого», тому що межа між цими сферами була своєрідною «лінією фронту» у вічній битві рівних супротивників — добра і зла. До «чистих» належали людина, собака, корова, вівця, їжак, дерева, рослини і плоди в полях і садах. Після людини найпочесніше місце займав собака. Його ритуальне призначення — знищувати все нечисте — не могло приховати того факту, що саме роль собаки як охоронця стад (предки зороастрійців, нагадаємо, були кочовиками-скотарями) спонукала зороастрійців так піднести цю домашню тварину. Передбачалися навіть спеціальні покарання за погану годівлю собак — нероздробленими кістками або надто гарячою їжею.

Суворо заборонялося торкатися самому або чистими стихіями (вогнем, водою) до всього «нечистого». Ці заборони стосувалися передусім деяких рослин і тварин: комах (мурах) і плазунів (змій). Нечистими вважалися хворі, вагітні і породіллі, до яких і ставилися відповідним чином. Порушників ритуальної чистоти чекало кількаразове очищення сумішшю води, піску і коров'ячої сечі. Землю, де вмерли людина або собака, заборонялося обробляти і зрощувати. Тільки через багато днів після смерті людини в приміщення, де вона померла,

дозволялося вносити вогонь. Вважалася гріхом і безшлюбність: людина була зобов'язана поповнювати військо Ахурамазди.

Щоб не осквернювати чисті стихії — вогонь, землю, воду й повітря зіткненням із трупом або падалом, зороастрійці розробили особливий **комплекс обрядів, пов'язаних з похованням**.

Протягом трьох днів і трьох ночей, доки небіжчик не був похований, служителі культу і родичі читали молитву, дотримуючись певних заборон щодо їжі й пиття. Тільки на четверту добу, коли вважалося, що душа покійного переселилася в потойбічний світ, із сходом сонця здійснювався обряд поховання відповідно до правил, викладених в Авесті. Спеціальні мийники трупів, до яких ніколи в житті ніхто не наближався ближче як на три кроки, клали тлінні останки на залізні ноші, покриті дерев'яним настилом. Траурній процесії родичів дозволялося супроводжувати їх тільки до місця поховання. Якщо спочатку своїх померлих зороастрійці залишали у віддалених високих місцях (наприклад, у гірських печерах), то згодом для їхнього поховання стали будувати особливі «*башти мовчання*». Підлога башти, висота якої складала 4,5 м, являла собою поховальний майданчик, розділений на три зони — для чоловіків, жінок і дітей. Тіло померлих закріплювалося в одній із зон, щоб звірі або птахи, роздравши труп, не могли віднести і розкидати рештки по землі, воді або під деревами. Коли птахи з'їдали все м'ясо, а кістки під впливом сонця цілком очищалися, їх скидали в кам'яний колодязь у середині башти, де вони повинні були чекати на Страшний суд. Будинок померлих ритуально очищався, а за небіжчиком влаштовувалися поминки. Вони справлялися також на 10-й, 30-й, 360-й день після смерті.

Не задовольняючись етичними настановами і культовими розпорядженнями, що стосуються чистоти, пророк Заратуштра установив для своїх послідовників **особливий знак, особливий молитовний ритуал і особливий святковий цикл**.

Відзнакою зороастрійців, як чоловіків, так і жінок, було носіння поясного шнура, обгорненого тричі навколо талії і зав'язаного вузлом спереду і ззаду. Складався цей пояс з 72 ниток — за числом гімнів Ясни. Після обряду посвячення, що відбувався у 15 років, віруючий мав сам зав'язувати і розв'язувати пояс під час молитви. Пояс зав'язувався навколо нижньої сорочки, у комір якої був зашитий маленький гаманець. Він нагадував віруючим про те, що людина зобов'язана все життя наповнювати цей гаманець благочестивими думками, словами та справами, щоб у кінцевому підсумку знайти своє місце на небесах. Цей звичай Заратуштра, очевидно, запозичив в індійських

жерців, де плетений шнур означав приналежність до релігійної громади. У зороастризмі же три витки шнура були призначені для того, щоб його носій зосередився на блазій думці, благому слові і блазій справі.

Заратуштра установив для кожного віруючого обов'язок здійснювати п'ять молитов на день: на сході сонця, до полудня, опівдні, пополудні й на заході. Обряд молитви був такий. Спочатку віруючий готував себе до молитви, омиваючи від пилу обличчя, руки та ноги. Потім, щоб ввійти в потрібний настрій, розв'язував свій пояс і, тримаючи його перед собою обома руками, уявляв себе в присутності Творця. Потім, вдивляючись у цей символ праведності, він молився Ахурамазді і нижчим божествам. Коли ж переходив до прокльонів на адресу бога зла, то в такт молитви презирливо розмахував кінцем пояса. Будь-яка молитва починалася такою формулою: «Нехай зрадіє Ахура-Мазда і обмине Ангра-Майнью... Віддаюся всьому благодумству, благослів'ю й благодіянню та зрікаюся усього злодумства, лихослів'я і злодіяння. Приношу Вам, Безсмертні Святі, молитву й хвалу думкою і словом, справою і силою, і тіла свого життя»¹. Згідно з канонами зороастрійської релігії молитися можна було де завгодно: в храмі, біля домашнього вівтаря, на лоні природи. Акцент на етичному змісті молитви та її регулярному індивідуальному характері помітно відрізняли зороастризм від прийнятої в інших етнічних і регіональних релігіях культової практики, де переважав обряд колективних жертвопринесень.

Крім п'яти щоденних молитов, Заратуштра вимагав від своїх прихильників дотримання семи особливих свят (гаханбарів) у році, кожне з яких тривало по п'ять днів: «Середина весни», «Середина літа», «Середина зими», «Свято збирання зерна» та ін. Кожне свято присвячувалось одному із створінь. Кожна зороастрійська громада відзначала цю подію тим, що зранку відбувалося урочисте богослужіння, ритуал якого був прописаний у Малій Авесті. Потім влаштовувалося спільне частування, де вживалася їжа, що отримала благословення під час богослужіння. Ритуальна їжа складалась із семи рослин: мигдалю, фісташок, волоського горіха, інжиру, хурми, винограду і гранатів. Їх доповнювали свіжий хліб і вода, священний напій — хаома. На свята збиралися і бідні, і багаті, вороги і друзі, тому ці дні вважалися днями примирення і злагоди.

¹ Авеста в русских переводах (1861 — 1996).— 2-е изд., испр.— СПб., 1998.— С. 160.

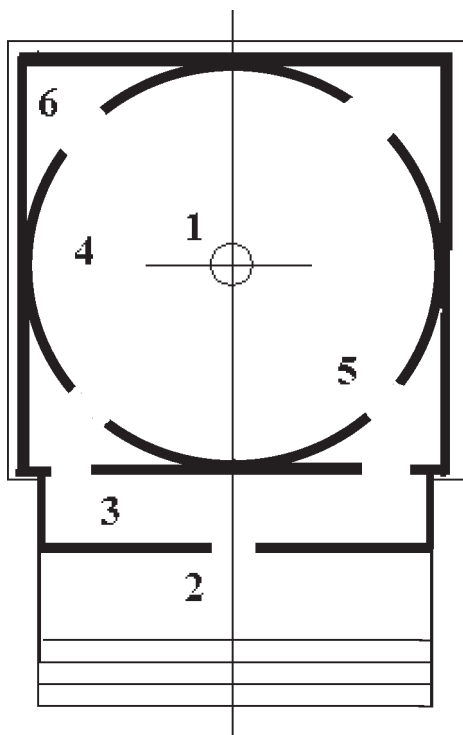
Окремо відзначалося свято вогню — *Новий рік* («*Ноуруз*»), який за зороастрійським обліком часом припадав на весняне рівнодення. Увечері напередодні настання Нового року на дахах будинків запалювався вогонь. Тут же розміщували ритуальні їжу та пиття, поруч у посудину ставили гілку з листям молодого дерева. З першими променями сонця вся родина збиралася на даху будинку і чекала обряду запалювання вогню на даху будинку вишого священнослужителя. Це й було сигналом настання Нового року. Обов'язковими атрибутами зустрічі Ноуруза були також свічки, акваріум із золотими рибками, таця з пахощами, дзеркало із покладеним на нього яйцем, а також квіти. Всьому цьому надавалося певного значення. Свічки символізували пам'ять про священний вогонь, яйце — символ зародження життя, дзеркало — немовби відображення світла Всесвіту.

Далі зороастрійці збиралися за святковим столом, покритим скатертиною, на якому лежав збірник молитов з Авести авестійською мовою. На святковому столі обов'язково мали бути згадані сім страв — зацукровані фрукти та солодоці. Глава родини починав обертати дзеркало. Коли воно зупинялося перед найстаршим членом сім'ї, той вимовляв: «Нехай буде світло!» Після цього всі присутні приступали до трапези, заздалегідь пробуючи і з'їдаючи по декілька пророслих зерен. Господар будинку вручав кожному дарунок або гроші.

Закінчивши гуляння, зороастрійці йшли в гості до родичів або друзів і сусідів. Свято тривало й на вулицях. Там запалювали багаття з колючок рослин, які ростуть у пустелі, і молодь стрибала через них, що означало очищення від «скверни і нечистоти».

Ранній зороастризм не мав потреби в особливих культових спорудах, а тому не залишив після себе майже ніяких археологічних слідів. Перші зороастрійці, ймовірно, цілком задовольнялися колективними святковими богослужіннями десь у затишному місці високо в горах. З середини I тисячоліття до н.е. почали будуватися т. зв. «*храми вогню*». Судячи з дуже пізніх описів (на межі ер) і споруд, які збереглись до наших днів, храм являв собою куполоподібну залу із глибокою нішею, де у величезній латунній чаші на кам'яному постаменті — своєрідному зороастрійському вівтарі — містився священний вогонь. Через певний час з особливими ритуалами доводилося обновляти вогонь. Найбільшу священну силу мав вогонь, що спалахнув від удару блискавки в дерево. Торкатися вогню міг тільки жрець, одягнений у білий халат, білу шапочку у формі тубетейки, білі рукавички, котрий ховав обличчя за легкою білою пов'язкою, необхідною, щоб запобігти забруднення вогню подихом. У вівтарній чаші спалю-

валися дрова з цінних порід дерева. Коли вони горіли, храм наповнявся приємним ароматом. Попіл збирали в спеціальні коробочки, що потім закопували в землю. Під час богослужінь священнослужитель рухався навколо вітваря, повільно повертаючись за рухом сонця, то піднімаючи, то опускаючи «барсман» — зв'язане в пучок священне гілля з тамариска або верби (пізніше — зв'язка металевих прутів), і читаючи співучо молитву. Як жертву на вітвар звичайно клали маленький шматочок м'яса або корж (як у сучасних послідовників цієї релігії). З дозорострійських часів зберігався звичай ритуального принесення вогню води у вигляді священного напою *хаоми*, який готували з молока і соку, гілок рослин, зокрема соку ефедри з наркотичними властивостями. Головний священнослужитель сам виготовляв хаому, пив її, а потім давав усім присутнім у храмі, викликаючи в них відчуття релігійного збудження.

План зороастрійського храму
(реконструкція):

- 1 — чаша з вогнем;
- 2 — вхід;
- 3 — зал для віруючих;
- 4 — зал для жерців;
- 5 — внутрішні дверні прорізи;
- 6 — службові ніші.

Приміщення для віруючих розташовувалося збоку від вітварної ніші з вогнем, яка була прихована від них перегородкою. Кам'яна підлога молитовного залу покривалась овчиною або килимом. На ньому босоніж сиділи віруючі. Під час молитви вони, стежачи за рухами служителя культу, прикладали руку до очей і голови, що означало найбільшу любов до бога.

Зороастрійці від часів виникнення своєї релігії зорганізовані у релігійні грома-

ди. Усі справи у громадах вирішуються разом найавторитетнішими представниками мирян і духовенством. Зороастрійське духовенство відокремлено в соціальний стан із складною внутрішньою ієрархією священнослужителів нижчого, середнього та вищого рангу. Духовний стан успадковується завдяки системі домашньої освіти, здобуваючи яку, майбутні священнослужителі отримують і широкі загальні знання.

Після свого виникнення зороастризм був пануючою релігією в кількох східних імперіях (в тому числі Перській) приблизно з VI ст. до н.е. по VII ст. н.е. Лише після завоювання Ірану арабами і послідовної ісламізації цих територій зороастризм став піддаватися гонінням. У VII—X ст. н.е. більшість його послідовників поступово переселилося в Індію, де їх стали називати «парсами». Сьогодні зороастризм зберігається кількома сотнями тисяч парсів, котрі живуть замкнутими громадами на заході Індії, і в «гебрів» в Ірані. Хоча шанувальників вчення Заратуштри можна зустріти і в багатьох інших країнах світу.

Для нас зороастризм цікавий як релігія, що зробила винятковий вплив на християнство й іслам. Основні моменти цього впливу:

- вчення про світ як споконвічну боротьбу двох начал і свободу людської волі як свободи вибору правильного життєвого шляху;
- вчення про загробну віддачу;
- практика індивідуального регулярного культу.

4.4. ІНДУЇЗМ — РЕЛІГІЯ ДАВНЬОЇ І СУЧАСНОЇ ІНДІЇ

Вішну, Шива, Брахма — верховна трійця індуйтського пантеону

Індуїзм сповідує переважна більшість (понад 80%) багатонаціонального населення сучасної Індії й індуські громади в 160 країнах (найчисленніші з них в Азії, розташовані у сусідньому Непалі, а в Європі — у Великій Британії, міцно пов'язаній з Індією колоніаль-

ним минулим). Загальна чисельність прихильників індуїзму наближається до 1 млрд (840 млн), що ставить цю релігію на третє місце після таких світових релігій, як християнство й іслам.

Своїми коренями індуїзм сягає II—I тисячоліть до н.е. Тоді найдавніша цивілізація на території Індії, що досягла чи не найвишого для свого часу рівня розвитку матеріальної і духовної культури, була завойована кочівниками-аріями (індоіранцями). Прабатьківщиною завойовників, можливо, були степові і лісостепові райони Причорномор'я — Прикаспію та Приазов'я в межиріччях Дніпра — Дону, Дону — Волги. Ці території на сучасній політичній карті належать Росії, Молдові й Україні. Арії сприйняли досягнення давньої індійської культури, зі свого боку збагативши її власними релігійними уявленнями і пов'язаними з ними міфами, нормами звичаєвого права і соціально-етичними установками. Цей початковий період в історії індуїзму отримав у літературі назву *ведизму* («Веди» — чотири збірки священних текстів і ритуальних правил). У середині I тисячоліття до н.е. почався новий етап в історії індуїзму, який дослідники називають *брахманізмом* («брахман» — жрець). Він характеризувався остаточним формуванням індуїзму як національно-державної релігії, що в основних своїх рисах збереглася до нашого часу.

Індуїзм має два джерела. передусім це чотири **Веди**: «Ригведа» (або Веда Гімнів), «Самаведа» (Веда Піснеспівів), «Яджурведа» (Веда ритуальних заклинань), «Атхарваведа» (Веда Чаклувань). За своєю формою Веди являють собою збірки гімнів на честь численних богів. Основою ведичної літератури вважається «Ригведа», укладання якої належить до 1200—1000 р. до н.е. Її «офіційний» текст містить 1028 пісень середнього розміру в 10 строф (таким чином, загальний обсяг цього збірника — 10,5 тис. строф, що приблизно дорівнює разом узятим «Іліаді» та «Одиссеї»). У практиці індуїстського культу кожна Веда була пов'язана з певною групою жерців, які виконували ті або інші функції в обряді жертвопринесення. Скажімо, «Атхарваведа», що містить магичні рецепти й заклинання, можливо, повинна була стати в нагоді брахману — жерцю, який стежив за правильністю всього процесу жертвопринесень.

Існують також спеціальні релігійні пояснення до Вед, найважливіші з них — *Брахмани*, що містять прозаїчні описи і роз'яснення складних ритуалів жертвопринесень. Ведичну літературу (Веди і Брахмани) в Індії називають «*шруті*», або «*почуте*», оскільки, згідно з брахманістською традицією, зміст Вед і Брахманів був спочатку почутий древніми мудрецями від самих богів, а потім уже дослівно записаний

ними. Іноді до ведичної літератури відносять також *Пурани* (18 епічних сказань).

Друге джерело індуїзму складає вся численна література, створена після Вед і Брахманів. Її найвідомішими творами вважаються епічні поеми «Рамаяна» і «Махабхарата» — останню в самій Індії навіть називають викладом «індуїзму для народу», або «п'ятою Ведою». Річ у тому, що в поемах різноманітні релігійні приписи втілювалися в окремих героях, які виступали носіями «правильних» прикладів поведінки, гідних наслідування. Саме в «Махабхараті» (точніше, в її шостій книзі — «Бхагавад-Гіті») була вперше викладена в систематизованому вигляді найвідоміша на Заході риса індуїзму — вчення про переселення душ. Друге джерело індуїзму одержало назву «*сміті*», тобто «запам'ятоване», оскільки його зміст старанно вивчається в Індії і в родині, і в школі.

Крім зазначених поем, велике практичне значення для постійного втілення в життя обрядово-культових розпоряджень індуїзму мали *дхармашастри* — збірки найважливіших звичаїв, традицій, правових норм, призначені для постійного нагадування віруючим про праведний спосіб життя. Найвідоміша пам'ятка цього типу — «Закони Ману», укладання яких традиція приписувала міфічному прабатьку людства Ману.

До головних особливостей індуїзму належить *тісний зв'язок із традиційною соціальною структурою індійського суспільства* — його розподілом на *варни і касты*. Варни (які досить часто плутають з кастами) — це основні прошарки індійського суспільства, що утворилися після арійського завоювання Індії і зберігають свій соціальний вплив донині. Існує чотири варни: жерців-брахманів, кшатріїв, або воїнів і чиновників; вайш'ів, або торговців, ремісників і хліборобів; шудр — людей, які виконують найнекваліфікованіші і брудні роботи. Приналежність до варни визначається народженням і окреслює коло занять, соціальних прав і обов'язків її членів. Касты є професійними об'єднаннями, яких налічується кілька тисяч. Кастова приналежність будь-якого індуса також визначається його народженням. Історично склався перелік каст, до яких може входити брахман, кшатрій, вайш'я або шудра. Член варни (касты) з моменту народження і протягом усього життя належить до неї і може бути виключений тільки за невиконання або порушення кастових законів. Перехід з однієї варни (касты) до іншої в принципі неможливий.

Зв'язок між кастами і варнами та індуїзмом слід вважати взаємним. З одного боку, приналежність до тієї або іншої касты і варни

обумовлює не тільки коло божеств, певний релігійний напрямок, а й сам спосіб сповідання релігії для їхніх членів. Тому релігійна практика вищих каст концентрувалася на пізнанні божественних істин шляхом переважно філософських міркувань і йогівської медитації, нижчі касты зосередили своє релігійне життя навколо правильного виконання всього ритуально-церемоніального комплексу індуїзму. З другого боку, пов'язані з кастами та варнами правила — заборона міжкастових шлюбів, спільного прийняття їжі, відправлення релігійних обрядів, поведінки члена кожної касты, стосунки між кастами — все це здавна отримало форми релігійних канонів. Ця обставина сприяє міцності варно-кастового устрою в сучасній Республіці Індія.

Основні елементи **релігійної організації індуїзму** — громада, каста і родина. До ХХ ст. сільська громада була автономним територіальним об'єднанням для більше як 90% індусів. Саме в цих розкиданих серед непрохідних джунглів об'єднаннях кипіло організоване релігійне життя, оскільки кожна громада вважала за необхідне мати власний храм і служителів відповідних культів. Переважна більшість каст традиційно також підтримує культ окремих богів або певний напрямок, школу, секту в індуїзмі і з цієї причини є причетною до релігії. Найважливіші питання в житті цих суспільних установ вирішують общинні і кастові ради — *панчаяти*, спираючись при цьому в своїй діяльності не на цивільне або карне право, а саме на освячені релігією норми і правила.

Родина в Індії, як правило, складається з кількох поколінь родичів, що зі своїми дружинами і дітьми живуть під одним дахом. Кожна заможна родина і кілька родин середнього статку мають персонального домашнього жерця, який стежить за їхнім релігійним життям і допомагає в проведенні всіх необхідних обрядів.

За народними повір'ями, існує 3 333 333 божества, хоча точну їх кількість ніхто, зрозуміло, не рахував. Очолоюють **пантеон індуїзму** три тісно пов'язаних між собою божества — Брахма, Вішну та Шива (цю трійцю ще називають *Тримурті*). Вони утворюють органічне ціле, яким уявляється нескінченний космічний цикл нашого світу:

Брахма — людиноподібне вираження абстрактної першооснови, що створив весь світ і постійно підтримує його циклічне існування. Він зображується у вигляді красивої червоноликої людини з чотирма обличчями та вісьмома руками, в яких він тримає чотири Веди, жезл, кухоль з водою з Гангу, жертвну ложку, іноді намисто з перлин, лук і квітку лотоса.

Шиві приписується здатність підтримувати ритм Всесвіту, періодично руйнуючи світ і з такою ж періодичністю відновлюючи його.

Шиву символізують три атрибути: тризуб, з яким він найчастіше зображується; *лінгам* (фалос, чоловічий статевий орган у напруженому стані); третє око, яким він спалив бога любові Каму, коли той заважав його медитативним вправам.

Вішну відповідає за нормальне функціонування сонця, виступаючи уособленням світлого начала (на противагу темному началу Шиви), охоронцем усього живого на землі. Щоб мати можливість зразково виконувати свої нелегкі обов'язки, бог Вішну завжди прибирав якогось вигляду — тварини або людини. Коли ж він залишається самим собою, то уявляється молодою людиною надзвичайно красивої зовнішності в царському вбранні з чотирма руками, в яких він тримає свої атрибути: мушлю, булаву, лотос та диск-чакру — металеву зброю в постійній боротьбі зі злом.

Шанувальники Шиви та Вішну створюють два основних напрямки індуїзму. Однак спільного між шиваїтами та вішнуїтами набагато більше, ніж розбіжностей. У жертву Шиві («п'ять дарів від корови» — молоко, масло, кисляк, сеча, гній) додають попіл — на згадку про криваві жертвопринесення, найбільш бажані цьому богові. Мирному Вішну потрібні тільки безкровні жертви — сир і варені овочі, квіти, молоко і масло. Культ Шиви більш поширений на півдні Індії, де йому присвячено багато храмів, а культ Вішну переважає на півночі країни.

Найбільш повним перевтіленням бога Вішну вважається **Кришна**. Відповідно до сюжету «Махабхарати» Кришна був царевичем в одній з держав Північної Індії, якому загрожувала неминуча загибель у династичній боротьбі за владу. Щоб врятуватися, Кришні довелося з дитинства жити серед пастухів. Але божественне походження далось взнаки: він здолав багато демонічних створінь, що дошкуляли стадам, і перетворився на вродливого юнака, в якого закохані юні пастушки й взагалі всі жінки на Землі. Кришні присвячено багато храмів, в яких він найчастіше виглядає як темношкірий (точніше, синьошкірий) юнак із флейтою в губах. Палкі прихильники Кришни вшановують свого кумира й у вигляді маленького хлопчика-сина, не менш милого серцю кожної жінки. Від міфів, пов'язаних із Кришною, бере свій початок індуїстська традиція вважати чорний колір кольором кохання.

Іншими шанованими божествами в древньому індуїзмі:

Варуна — цар богів і людей, володар Всесвіту, творець неба і землі; владика природних стихій. Часто Варуну зображували із зашморгом в руці, призначеним для відлову грішників.

Агні — бог вогню. Бог Агні для індусів — світло й тепло, що несуть із собою сонячні промені в момент народження нового дня, вогонь, за допомогою якого вони відвойовували в джунглів клаптики землі для землеробства, домашнє вогнище, де готують їжу, вогонь у печі гончаря або коваля.

Індра — бог грому і вітру, володар рік. Індру індісти уявляли в вигляді воїна, що майстерно володіє булавою і з особливим задоволенням нищить за її допомоги демонів.

Ганеша — бог-заступник підприємницької діяльності, мистецтва й науки. Його описують і зображують як симпатичного товстуна з чотирма руками і головою слона, в супроводі миші.

Бог Ганеша

Богиню **Шакті** можна вважати втіленням жіночності, жіночого начала, особливої енергії й сили — то доброї й плідної, то злої й смертоносної. Тому вона персоніфікувалася в незліченних образах окремих богинь з обмеженими функціями. Найчастіше з них зустрічаються такі:

а) втілення жорстокості Шакті набуває вигляду богині *Дурги* — також вродливої світловолосої жінки, але зі зброєю в руках поруч з улюбленою твариною — левом або тигром;

б) як богиня смерті *Калі* вона перетворюється на чорношкіру жінку з червоними очима і вистромленим червоним язиком, зі зброєю в кожній з десяти рук, розпатланим волоссям, намистом з людських голів на шиї і кобрами замість одягу.

Для кожної з цих іпостасей Шакті склалися власні культу. Особливо вражає європейців культ Калі у сповіданні *тсаяів*, що вшановували богиню тим, що душили людей спеціальною білою хусткою-стрічкою, а потім закопували жертви в землю за допомогою особливого білого заступа.

Богиня **Лакшмі** («сяюча», «прекрасна») — дружина бога Вішну, уособлює ідеальну дружину і матір, подекуди вшановується як богиня родючості. Ця щаслива подружня пара має сина — бога кохання **Каму** (ім'я останнього для європейця завжди асоціюється з «Камасутрою»).

Поруч з богами індуїсти вшановують мудреців-ріші, предків-пітрі, камені і гори (особливо Гімалаї), річки (особливо Гангу), священних тварин (особливо корову), рослини (особливо «сому» — ефедру, з якої готували жертвний п'янкий напій сонячного відтінку). Важливо відзначити, що всі згадані культу не існують відособлено один від одного. Богів і богинь зображують разом із тваринами, яких вважають їх атрибутами, їм приносять у жертву воду й рослини, поминають разом з ними в молитвах мудреців-ріші і предків-пітрі, демонів і духів, а самі моління намагаються здійснювати на берегах священних водоймищ.

Разом з тим, в індуїзмі відсутнє поняття «диявола» як втілення абсолютного зла. В індуїстському пантеоні є і біси, і демони. Вони справді страшні на вид, ведуть злочинний спосіб життя, сповнені поганих думок, але вони ніколи не виступають абсолютною протилежністю добрим божествам.

Розглянутий вище і малозрозумілий, на перший погляд, «асортимент» священних об'єктів має своє пояснення. Формування індуї-

зму відбувалося значною мірою штучним шляхом, коли первісні вірування більшості доарійського населення Індії, державні боги найбільш значних доарійських цивілізацій Індії і язичницькі вірування кочовиків-аріїв були злиті воедино. В інших відомих історії релігії випадках, коли запозичувалися більш розвинуті релігії, ніж вірування місцевого населення (припустимо, при хрещенні Русі), останні поступались їм місцем (зрозуміло, не за роки, а за століття).

У 1995 р. Верховний суд Індії визначив сім вихідних характеристик, що засвідчували «індуїстськість» їхнього носія. У них, крім офіційного визнання релігійної аморфності, надзвичайної широти й невизначеності об'єктів і форм релігійного вшанування, усе **віровчення індуїзму** було зведено до положення про циклічний устрій буття і його проекції на буття окремої людини у вигляді вчення про переселення душ.

Індуїсти вірять, що кожний світовий цикл за тривалістю дорівнює одній добі в житті Брахми (2 млрд 160 млн років). За цей час світ устигає пройти шлях від «золотого віку» до стану, подібного сучасному, коли в ньому зберігається не більше четвертої частини чеснот. «З кожною югою (періодом) зменшується тривалість життя людей, (слабшають) їхня мужність, розум, сила, духовна міць... Змішаються між собою брахмани, кшатрії та вайш'ї, і (всі) вони уподібняться шудрам, зневажаючи істину і покаяння» (Махабхарата, кн. III, гл. 188:9—19). Після цього все гине у вогні, а потім Брахма (відпочивши «уночі», що триває стільки ж, скільки і «день Брахми») знову створює світ. Цей процес згідно з індуїстською традицією триватиме 100 років життя Брахми, після чого весь Всесвіт повернеться до первісного стану першоматерії.

Відповідно, душа людини перебуває у нескінченному колі тілесних перероджень — *сансари*. Порядок перероджень визначається непорушним для всіх живих істот, у тому числі богів, *законом Карми* — законом моральної відплати. За законом Карми, перевтілення людини прямо залежить від суми хороших або поганих діянь, зроблених нею у минулих і нинішніх життях: ту людину, яка в якому-небудь вигляді заподіювала шкоду живим істотам, переслідуватимуть хвороби, ту, яка крада їжу, очікують проблеми з травленням, наклепника буде легко впізнати зі смороду з рота тощо (Закони Ману, XII). Як бачимо, суть індуїстської Карми насправді досить далека від її європейського розуміння як присуд згори, що людина не владна змінити. Навпаки, завдяки Кармі людина сама визначає свою долю, незмінним та непорушним є тільки сам принцип Карми (див. текст 4.2).

Завдання людини у цьому контексті визначається поняттям Дхарма. *Дхарма* — це той універсальний порядок речей у Всесвіті, внаслідок якого людина народжується у певному соціальному прошарку і належить до конкретної релігійної системи, а тому має поводитися відповідним чином — дотримуватись освячених традицією релігійних звичаїв, приписів та обрядів. Осягнення Дхарми — справа усього життя людини, яке поділяється на чотири періоди. У перший період (учнівства) людина повинна під керівництвом наставника дізнатися зі священних текстів про сутність буття й своє призначення у світі, пройти належну аскетичну практику для того, щоб отримати знаряддя для його виконання. Однак уся увага людини у цей період прикута до *ками* — чуттєвих насолод. Другий період життя (домохазяїна) вважається сповненням сімейних радощів і турбот, нескінченних ритуальних обов'язків. У цей період свого життя людина орієнтується на *артху*, тобто «придбання і множення (мирських) пізнань, землі, золота, худоби, зерна, начиння, друзів та ін.». Лише на схилі віку, коли людина на власному досвіді зрозуміє плинність усього мирського, вона свідомо може залишити дім, дружину, дітей, родичів і стати лісовим пустельником, який опікуватиметься лише Дхармою. Нарешті, людина повинна стати аскетом, мандрувати дорогами Індії, навчаючи інших людей і допомагаючи їм дотримуватись Дхарми. Тільки так людська душа не отримає нового перевтілення, а зможе навечно злитися зі світовою душею, досягти, нарешті, справжньої мети — *мокші*, «утечі» від земного світу (Кама-сутра I, 2:7—12).

Слід підкреслити, що тут йдеться про ідеал, щодо якого життя звичайних віруючих обмежується компромісом — спробою досягти життєвого успіху і насолодитися любов'ю в «цьому» житті й одержати краще перевтілення в інших життях в обмін на більш-менш суворе дотримання дхармічних настанов, так би мовити «зовнішнього боку Дхарми». У цих настановах можна умовно виділити три основних компоненти (умовно, оскільки в реальному житті всі компоненти виступають як єдине ціле).

Морально-етичний компонент індуїстської Дхарми базується на п'ятьох ключових чеснотах, що мають загальнолюдський характер: це незаподіяння шкоди всьому живому, правдивість, нестягання, утримання від негативних почуттів (наприклад, якщо тебе образили — не кривдь інших), неперелюбство (Закони Ману, X, 63). Окрім цього, індуїзм має пам'ятати сотні суто релігійних заборон і приписів, які в індуїзмі відрізняються надзвичайною розгалуженістю та, якщо

так можна сказати, надзвичайною дріб'язковістю. Наприклад, індуїсти вірять, що спокійне перевтілення можливе, коли вмираючий тримає корову безпосередньо за хвоста, або за прив'язану до нього мотузку.

Соціально-кастовий компонент індуїстської Дхарми полягає у суворому дотриманні певних обмежень, пов'язаних із приналежністю індуса до тієї або іншої касты. Дані обмеження стосуються головним чином трьох сфер:

1) шлюбу (члени касты не повинні брати шлюб поза своєю кастою);

2) харчування і спілкування (не можна харчуватися разом із членами інших каст);

3) роду занять, досить чітко визначених для кожної касты.

Ритуальний компонент Дхарми у ведичні часи зводився в основному до кривавого жертвопринесення. Воно відбувалося в дні повного і молодого місяця на спеціально обладнаному майданчику, часто поблизу річок. Про величезну роль цього обряду в житті давніх індусів красномовно свідчить розповідь, що міститься у Ведах, про принесення богами в жертву Пуруші — першої людини, напевно, уособлення всього людства. Саме з розчленованих для жертвового спалювання решток Пуруші виник той світ, у якому ми живемо (Ригведа, X, 90). Сутність кривавих жертвопринесень пояснювалася так. Боги живуть з того, що приноситься їм у жертву на землі; люди живуть тим, що одержують як подарунки з небес: «Жертва, належним чином кинута у вогонь, досягає Сонця, від Сонця походить дощ, потім від дощу — їжа живим істотам» (Закони Ману, III, 76). Крім того, індуїсти вірили, що досхочу поївши жертвової їжі і випивши всю жертвову сому, боги прийдуть у гарний настрій і не каратимуть людей за їхні численні гріхи.

Поступово ритуальний компонент індуїстської Дхарми значно ускладнився і почав складатися з таких основних обов'язків: регулярне здійснення безкровних домашніх жертвопринесень (пудж), обрядів життєвого циклу, поминання предків, відвідування храмів, проведення паломництв і виконання обітниць.

Зміст щоденних пудж полягає в принесенні п'яти видів жертв: богам — жертву в вогонь, духам — їжу й пиття, що залишилися від ранкової і вечірньої трапези, предкам — їжу, людям — гостинність, Брахмі — читання й вивчення Вед (Закони Ману, III, 70; Ашвалаяна-грих'ясутра, III, 1).

Домашнє богослужіння здійснюється кілька разів на день на домашньому вівтарі. Це стіл, полиця, або ніша з фігурками чи зображеннями богів та іншими священними предметами, що їх уособлюють (на Шиву вказує лінгам, на богиню Лакшмі — металева миска тощо). На вівтарі можна також часто зустріти портрети двох-трьох шанованих у даному домі святих, фотографії духовного вчителя родини (гуру) і найбільш поважних її членів. Біля вівтаря стоїть посуд із «святою водою» (тобто водою зі священної річки) і розстелені килими для учасників обряду.

За вказівками жерця або жінки-домогосподарки, що керує обрядом, під час проведення домашнього богослужіння слід робити різноманітні рухи: лити у вогонь пряжене масло, класти до фігурок божеств те або інше принесення, обкурювати приміщення ароматичними речовинами. Потрібно також робити жести, якими символізується кожен окремий бог, (наприклад, при служінні Вішну та його дружині Лакшмі треба схрещувати руки у формі лотоса). Усі ритуальні дії протягом пуджі супроводжуються читанням молитов. Переважна частина спілкування індуїста з богами складається з *мантр*, коротких молитовних формул, скоріше навіть магічних заклинань. Мантра виглядає як дуже короткий мелодійний і разом з тим енергійний вигук з обов'язковим згадуванням імені якого-небудь бога (головна молитовна мантра шиваїтів — «Ом, Нама Шивая» («Ом, кланяємося Шиві»). Дієвість будь-якої мантри зростає відповідно до кількості її повторень (найбільш популярна кількість — 108, 300 і 1008).

Нормативний ритуал, що вимагає значного часу (до 8—9 годин на добу), залишається виконувати жінкам-домогосподаркам. У великих містах чоловіки-індуїсти витрачають на нього 15—20 хвилин на день.

Особливі **обряди життєвого циклу** починаються з моменту зачаття і закінчуються регулярними пуджами на честь душі померлого. Правильне виконання усіх ритуалів, за уявленнями індуїстів, має сприяти поліпшенню Карми. У спеціальних довідниках, які видаються дотепер

Священний склад АУМ (ОМ), який супроводжує всі мантри, молитви, ритуали

в Індії великими тиражами, згадуються не менше 40 таких регулярних обрядів. Основні обряди життєвого циклу в індуїзмі зводять до 16 найголовніших — *самскар*. Вони відзначають знаменні події людського життя. Серед усіх самскар найдоленоснішою, безперечно, є десята самскара — *обряд надягання священного шнура*. Звичай надягання священного шнура вважається чимось на зразок «другого народження», тому тих, хто проходить цей обряд (маленькі хлопці), називають «двічінародженими». Дійсно, з моменту проведення обряду хлопець вступає у перший період життя — період учнівства, щоб найкращим чином підготуватися до досягнення трьох найбільш значних цілей свого життя. Сам шнур складається з трьох (зазвичай білих) бавовняних ниток, що символізують верховну трійцю індуїстського пантеону. Він носить через ліве плече, зав'язаним на правому боці до самої смерті. У наш час, цей звичай зберігається переважно у представників брахманської варни.

Важливим також є *поховальний обряд* — спалення тіла померлих на вогнищі поблизу річки або іншого водоймища. З погляду індуїзму, цей обряд належить вважати різновидом жертвопринесень, завдяки якому душа померлого перед переродженням досягає достатнього рівня ритуальної чистоти. Перепалені рештки померлих (кістки, зуби, нігті) скидають у воду. Отже, після смерті людини від її фізичного тіла не залишається нічого, що зайвий раз підкреслює мінливість, навіть ілюзорність усього матеріального і змушує уважніше ставитися до духовного. На людей, далеких від Сходу, незабутнє враження завжди справляв такий стародавній елемент індуїстського поховального культу, як *sami* — ритуальне самогубство вдови мерця з наступною кремацією чоловіка й жінки. Часто мало місце самоспалення дружини просто на поховальному вогнищі чоловіка. Для чоловіка самоспалення дружини відіграло роль особливо багатого жертвопринесення, за яке боги могли багато чого йому пробачити. У реальному житті ритуальне самогубство було пов'язано з численними обмеженнями, з якими зіштовхувалась овдовіла жінка: їй відмовляли в праві спадкування, у праві вийти заміж вдруге, забороняли носити кольоровий одяг та прикраси, їсти м'ясо тощо. Зрозуміло, чому доля вдови здавалася нещасним жінкам гіршою за смерть.

Найпопулярнішими місцями *паломництва* індуїстів є, безумовно, річки, гори, священні міста, а також храми (особливо 24 з них). На знак виконання цього релігійного обов'язку, з паломництва прийнято повертатися з металевим посудом, наповненим водою зі священного джерела. «Святу воду» потім довго зберігають на домашнь-

ому вівтарі і використовують для окроплення зображень богів, лікування різноманітних хвороб і проведення різних ритуалів.

Найбільш багатолюдне паломництво у світі — змивання гріхів на місці злиття річок Гангу і Джамни поблизу міста Аллахабад, що відбувається один раз на 12 років. Незважаючи на те, що вода в річці в січні-лютому, коли прийнято здійснювати це паломництво, досить прохолодна і занурення в неї не дуже приємне, у 1995 р. у ньому взяли участь 20 млн чоловік. Ця подія була відзначена в «Книзі рекордів Гіннеса».

Найвідомішим релігійним центром вважається Бенарес (Варанасі), «місце створення Всесвіту». Однією з форм паломництва до Бенаресу є обхід міста пішки з відвідуванням усіх його 106 храмів протягом 6 днів.

Внутрішня та зовнішня побудова індуїстського храму має чітко символічний зміст. Як правило, він являє собою будівлю з одним входом. Він веде до святилища. Святилище закрите з трьох боків й недоступне для денного світла. В ньому знаходиться зображення бога — або у вигляді статуї з людськими рисами, або у вигляді якогось символу чи священного предмету. Святилище розуміється як нутро Всесвіту, через яке проходить його вісь. Кожен храм має башти, які унаочнюють уявлення про нього як про гору, де живуть боги та інші шановані в індуїзмі надприродні створіння. До складу храмових комплексів часто входять окремі павільйони — для вживання їжі, ритуальних танців, для подавання і приносин тощо. Їхнє скупчення якраз надає цим комплексам справжньої монументальної величі.

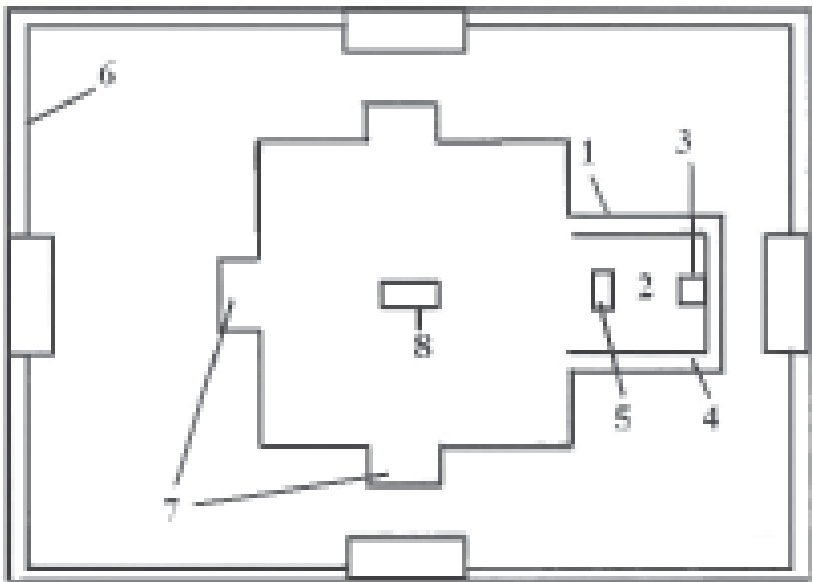
Щоденні **храмові церемонії** полягають у піклуванні служників культу про зображення божеств, що символізує шанування самих богів й принесення їм постійних жертв. Під музику, наспівування молитов і ритуальні танці скульптури божеств пробуджують, обмивають, одягають, прикрашають, їм приносять жертви, залиша-

*Індуїстський храм
(зовнішній вигляд)*

ють у спекотний полудень «на відпочинок», знову пробуджують для нових жертвопринесень,кладають спати.

Відвідування храмів простими віруючими відбувається паралельно з цими церемоніальними діями. Вони поодиноці й групами, дотримуючись складного ритуалу, проникають у храм зі своїми жертвами і підходять до жерців, щоб ті за невелику платню передали богам принесені ними дари. Зовні цей ритуал виглядає так: жрець обливає скульптурні зображення богів рослинними соками, кашами, посипає священним попелом, змазує сандаловою пастою, обсипає золотими монетами, поливає чистою водою, окурює пахощами. Це означає, що людина жертвує на користь богів найбільш коштовні продукти природи й своєї праці, речовини для очищення і прикраси тіла, символи матеріального добробуту. Після обряду статуї миють, чистять, витирають рушниками, знову вдягають, прикрашають — й вони знову готові приймати дари. У великих храмах, де завжди багато прочан, ця процедура може повторюватися 52 рази на день! В одному з найвідоміших індуїстських храмів — храмі Джаганнатха (Миродер-

Схематичний план індуїстського храму:

1 — башта; 2 — святилище; 3 — зображення божества; 4 — прохід для процесій; 5 — переносний вівтар зі священним вогнем; 6 — стіна; 7 — вхід до храму; 8 — бик Шиви

жця) у м. Пурі (штат Орісса) його ідол отримує триразове харчування. Один тільки обід складається з 56 блюд, які готуються на 270 храмових кухонних плитах. Чотири рази на день його одягають і роздягають. Загалом храм обслуговують 10 тис. жерців і служителів нижчого рангу.

Залишається додати, що всі домашні і храмові церемонії індуїстів засновані на місячному календарі, тому й сьогодні жодна важлива справа (наприклад, шлюбна церемонія) не здійснюється без попереднього звертання до астролога.

Криваві жертвопринесення з їхнім складним ритуалом, обслуговування храмових комплексів і організація масштабних релігійних свят і церемоній, стали сферою діяльності **жрецтва**, що чи не вперше в історії релігії виділилося в окрему соціальну групу. У той же час, на відміну від духовного стану вищих, світових релігій, в індуїстському жрецтві «горизонтальний» розподіл — на різні касти зі специфічною сферою докладання «професійних навичок» — переважає над «вертикальним», тобто ієрархічним.

Жрецтво в індуїзмі поділяється на кілька категорій:

- Жрецтво великих храмів, до «службових обов'язків» яких належить організація і проведення богослужінь та організація релігійних церемоній і свят.

- Жерці в невеликих храмах (їх часто називають «пуджарі») одночасно займаються тим самим, що жерці у великих храмах роблять спеціалізовано. У багатьох випадках за соціальним статусом вони не брахмани. Більше того, в їхні святині брахман навіть не ввійде.

- Домашні жреці-пурохіти, які керують проведенням домашніх богослужінь.

- *Гуру* виступає в ролі духовного радника певної (звичайно, дуже заможної) родини або групи родин. Роль гуру в їхньому житті багатобічна і не обмежується власне релігійними настановами — він і наставник, і радник, і миротворець у сімейних конфліктах. У кастовому суспільстві з його гострими внутрішніми суперечностями, у країні, яку захльостували незліченні хвилі завойовників із власними релігійними системами, гуру забезпечували і продовжують забезпечувати наступність традицій і життєвого укладу індуїстів. Гуру, всупереч уявленню про нього європейців, не пустельник і не аскет. Він має власний будинок, дружину й дітей. Просто, живучи по сусідству з опікуваними ним родинами, гуру добре знайомий із усіма членами родини, їхніми психологічними особливостями, звичками, сильними і слабкими сторонами.

• Відлюдники (*садху*). Через їхній аскетичний спосіб життя, високу моральну добродішність і практику духовної медитації садху приписують надприродні можливості, а їхнім порадам — здатність наставити звичайну людину на шлях істинного благочестя. Усі садху тією або іншою мірою практикують йогівські вправи як засіб очищення тіла і розуму. Добрі люди, яким не вистачає часу належно виконувати щоденні пуджі, часто подають садху якусь їжу, як милостиню.

За місячним календарем основний **сезон свят** припадає на осінні місяці. Це період осінніх шкільних канікул, сезон домашньої роботи, купівлі нового одягу, веселощів і всіляких розваг. У цей час відзначають свята на честь богинь Дурги і Лакшмі.

Під час **Дурганпуджі** кожна родина намагається похвалитися власним зображенням богині Дурги, зробленим із глини священної річки Гангу. Протягом трьох днів статуї Дурги відкриті для загального огляду. Перед ними щодня проводяться кілька богослужінь; брахман пропонує їжу богині, а потім розподіляє її невеликими порціями серед присутніх. В останній день свята, після заходу сонця всі статуї спускають на плоскодонках у річку — глина повинна повернутися туди, звідки її було взято. На берегах річки збираються глядачі, які співають хором на честь матері Дурги. У дні свят у містах проводяться фестивалі, ставляться театралізовані вистави, влаштовуються музичні й танцювальні конкурси й вечори, газети і журнали випускають спеціальні додатки, в яких обнародуються нові твори письменників і поетів, родичі обмінюються вітаннями.

Свято на честь богині щастя Лакшмі — це нічна феєрія: міста й села висвітлюються лампочками та ліхтариками, чоловіки запалюють бенгальські вогники. Опівночі, коли ілюмінацію гасять, щоразу залишається густа хмара диму від непередбачених програмою численних пожеж, які пожежники не встигають гасити.

Прихід весни знаменується **святом Сарасваті**, богині наук і мистецтв. Глиняним статуеткам богині з музичними інструментами в руках, першими вклоняються школярі, одягнені в нові зелені костюми. Вони приносять сюди підручники, книги, зошити, ручки, що їх потім обов'язково використовують при підготовці і здачі іспитів. Кожна школа виставляє «свою» Сарасваті, для чого організується збір коштів серед учнів. Діти щосили стараються, щоб зроблена їхньою школою статуя богині була найбільшою і найошатнішою.

Найдавніше індуїстське свято — **Холі** — і сьогодні залишається найулюбленішим святом індусів усіх каст і варн. Воно відзначається за сонячним календарем в лютому-березні і присвячується богу ко-

ханья Камі (у багатьох районах Індії — Кришні). Зараз від його давніх ритуалів зберігся тільки звичай посипати один одного червоним порошком і поливати підфарбованою водою. В умовах спекотного клімату від цієї процедури важко застудитися, однак на одязі ще довго залишаються плями. Значно рідше зустрічається звичай спалювати ввечері солом'яну ляльку під назвою холика.

Розглянувши індуїзм, ми змогли пересвідчитись в тому, яку значну частину історії Індії в цілому, і в житті кожного окремого індуса він становить. Крім того, індуїзм став релігійною основою буддизму як світової релігії. Нарешті, незважаючи на всі зовнішні відмінності пронизаної індуїзмом індійської культури від заснованої на християнстві культури Заходу, потрібно пам'ятати, що вони мають спільні арійські корені, що виявляється, зокрема, у наданні сакрального (священного) характеру числу три.

КОРОТКІ ПІДСУМКИ

1. *Етнічні та регіональні релігії (національно-державні) — релігії, обмежені рамками одного народу або держави.*

2. *Етнічні та регіональні релігії починають формуватися в давнину, з моменту переходу від первісності до цивілізації. Одні з них (давньоєгипетська, давньогрецька, давньоримська, давньовавильонська та ін.) зараз уже не існують, інші, що з'явилися багато сторіч і навіть тисячоліть тому, зберігаються й у наш час — індуїзм (Індія), зороастризм (Іран), іудаїзм — релігія єврейського народу в багатьох країнах світу.*

3. *Етнічні та регіональні релігії характеризуються політеїзмом, розвинутим вченням про загробний світ і загробну віддачу, встановленням релігійного ритуалу, появою жрецтва.*

4. *Розглянуті етнічні та регіональні релігії багато в чому стали основою для світових релігій.*

4.1. *В іудаїзмі віровчення (особливо принцип монотеїзму) і культ (особливо принцип молитовного богослужіння) вплинули на християнство й іслам.*

4.2. *Вплив зороастризму виявився у вченні про світ як споконвічну боротьбу двох начал, вченні про свободу людської волі, як свободу вибору правильного життєвого шляху; у вченні про загробну віддачу і кінець світу; у практиці індивідуального регулярного культу.*

4.3. *Індуїзм пропонує оригінальне вчення про переселення душ, закон Карми, згідно з яким наступне тілесне втілення душі відбувається залежно від суми добрих або поганих діянь, думок і слів.*

ЗАПИТАННЯ:

1. *У чому полягали найпринциповіші особливості етнічних і регіональних релігій?*

2. Які соціальні процеси вплинули на формування етнічних і регіональних релігій?
3. У чому подібні і в чому різняться підходи іудаїзму, зороастризму та індуїзму щодо можливостей і засобів спасіння людської душі?
4. Яка принципова різниця між релігійними обрядами часів Храму та діаспори?
5. Яке релігійне свято найчастіше відзначають іудеї?
6. Яким обрядом супроводжується народження хлопчика в єврейській родині?
7. Яке значення для подальшого розвитку релігії мав іудаїзм крім того, що він став релігійним підґрунтям християнства?
8. Який внесок у віровчення та культ наступних релігій, в тому числі світових, зробив зороастризм?
9. Які особливості індуїзму Вам відомі?
10. Пригадайте три найвідоміших божества в індуїзмі і вкажіть на зв'язок між ними.
11. Що таке Карма і сансара в індуїстських віруваннях?

ЗАВДАННЯ

1. Укажіть, якій з відомих вам етнічних або регіональних релігій належить ця молитва, й поясніть свою точку зору: «О богиня Дурга, важко тому, хто йде шляхом життя без твого благословення. О, Амба. Захисниця безборонних, розгорни над нами мантію твого жалю. Я ув'язнений у безкінцеве коло народження, смерті й переродження. Позбав мене, о Мати, від цього нещастя. Перемога тобі, о богине, руйнівниця демона Махіші, дарувальниця благ і захисниця всіх богів і людей».
2. Згадайте десять заповідей (текст 4.1). Які з цих заповідей носять суто релігійний характер, а які — характер загальнолюдських моральних норм?
3. Поясніть, з яких релігійних міркувань зороастрійці залишають своїх померлих на розтерзання хижакам, а не, скажімо, ховають у землю або здійснюють кремацію?